

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології

На правах рукопису

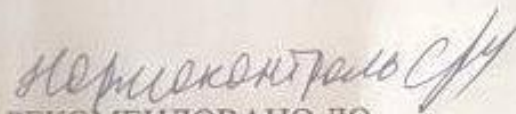
КРУК АЛЬОНА СЕРГІЙВНА
ВПЛИВ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ В СІМ'І НА ФОРМУВАННЯ
ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Спеціальність 053 Психологія
(код) (назва спеціальності)

Освітня програма Психологія
(назва)

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього бакалавра
ступеня

 Науковий керівник: д.
психологічних наук, проф.
Самойлов О.Є.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО
ЗАХИСТУ

Протокол № 10
засідання кафедри _____
від 15.01. _____ 2024р.

Завідувач кафедри
() Людмила ПРІСНЯКОВА
(підпис) (ПІБ)

Дніпро, 2024

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології
Освітній ступінь бакалавр
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
психології
(назва кафедри)

(підпис)

Людмила ПРИСНЯКОВА

12.02.2024

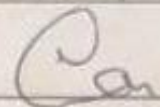
ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
КРУК АЛЬОНА СЕРГІЙВНА

- (прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)
1. Тема роботи Вплив кризових ситуацій в сім'ї на формування особистості дитини
2. Науковий керівник д. психологічних наук, проф. Самойлов О.Є.
- (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)
3. Строк подання роботи на кафедру 12.02.2024
4. Мета кваліфікаційної роботи проаналізувати вплив розлучення як кризової ситуації в сім'ї на розвиток особистості дитини
5. Завдання випускної кваліфікаційної роботи
- дати визначення поняттю кризові ситуації та описати їх види в психології;
 - розкрити сутність сім'ї як складової психологічного аналізу;
 - дослідити генезу кризових ситуацій у сім'ї;
 - проаналізувати розлучення як підсумок кризового розвитку відносин у шлюбі та його вплив на розвиток особистості дитини;
 - розкрити психологічні особливості та наслідки переживання дитиною кризових ситуацій у сім'ї;
 - організувати та провести дослідження;
 - проаналізувати результати дослідження.

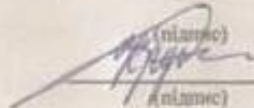
КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ	Жовтень 2023 р.	виконано
2.	I Розділ	Листопад 2023 р.	виконано
3.	II Розділ	Грудень 2023 р.	виконано
4.	III Розділ	Січень 2024 р.	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий 2024р.	виконано

Науковий керівник

Олександр САМОЙЛОВ

Здобувач вищої освіти

Альона КРУК

Дата видавання завдання 16.09.2023

АНОТАЦІЯ

Економічні кризи, робочі стреси або інші фінансові труднощі можуть призвести до змін у сімейному бюджеті та рівні соціального комфорту, що впливає на стосунки в сім'ї. Розлучення батьків, конфлікти між ними, або втрата кого-небудь із сім'ї можуть викликати серйозний стрес для дітей. Діти, що знаходяться в сім'ях, які переживають кризові ситуації, можуть стикатися з емоційними труднощами, такими як стрес, тривога, депресія. Важливо враховувати, як ці психологічні фактори можуть впливати на розвиток і формування особистості дитини.

Кризові ситуації можуть призводити до перерв у навчанні, змін у ставленні до навчання, а також впливати на соціальні навички та відносини з однолітками. Деякі діти можуть розвивати стратегії адаптації та виробляти власні механізми справляння зі стресом, що може вплинути на їхню особистість і життєвий шлях. Вивчення впливу кризових ситуацій на сім'ї дозволяє розробляти ефективні програми підтримки та інтервенції, спрямовані на покращення благополуччя дітей. Тема впливу кризових ситуацій в сім'ї на дітей тісно пов'язана з іншими соціальними проблемами, такими як бідність, безробіття, наркоманія, що робить її ще більш актуальною в контексті соціальних наук.

Отже, вивчення цієї теми важливе для розуміння взаємозв'язку між сімейними кризами та психологічним розвитком дітей, а також для розробки стратегій підтримки, які сприяють збереженню психічного здоров'я та відповідного формування особистості молодших членів суспільства.

За останні десятиліття соціокультурні та економічні зміни призвели до зростання кількості кризових ситуацій у сім'ях, таких як розлучення, економічні труднощі, насильство, або інші подібні проблеми. Ці кризи можуть суттєво впливати на формування особистості дитини, її психологічний розвиток та соціальну адаптацію.

Кризові ситуації в сім'ї можуть викликати емоційний стрес у дитини. Це може призвести до розвитку психологічних проблем, таких як депресія, тривожність, агресія. Дитина, що потрапила в кризову ситуацію, може відчувати себе відокремленою від оточуючого світу. Це може вплинути на її соціальну адаптацію, ставлення до оточуючих та формування міжособистісних відносин. Кризові ситуації можуть відзначитися зниженням рівня життя, що в свою чергу може вплинути на можливості отримання якісної освіти. Це може вплинути на когнітивний розвиток дитини та її здатність до навчання.

Дитина, яка стикається з кризовими ситуаціями в сім'ї, може розвивати негативні стратегії впорядкування з проблемами, що може вплинути на її майбутнє життя та стосунки. Вивчення взаємодії батьків та дітей під час кризових ситуацій дозволяє розуміти, як саме підтримка або відсутність підтримки від батьків впливає на психічне здоров'я та формування особистості дитини.

Аналіз цих аспектів дозволить краще зрозуміти, як кризові ситуації в сім'ї можуть впливати на формування особистості дитини та визначити можливі стратегії допомоги та підтримки для подолання цих негативних впливів.

Об'єкт дослідження: кризові ситуації у сім'ї

Предмет дослідження: вплив кризових ситуацій в сім'ї на формування особистості дитини

Мета дослідження: проаналізувати вплив розлучення як кризової ситуації в сім'ї на розвиток особистості дитини .

Завдання дослідження:

1. дати визначення поняттю кризові ситуації та описати їх види в психології;
2. розкрити сутність сім'ї як складової психологічного аналізу;
3. дослідити генезу кризових ситуації у сім'ї;

4. проаналізувати розлучення як підсумок кризового розвитку відносин у шлюбі та його вплив на розвиток особистості дитини;

5. розкрити психологічні особливості та наслідки переживання дитиною кризових ситуацій у сім'ї;

6. організувати та провести дослідження;

7. проаналізувати результати дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у формуванні рекомендацій для фахівців у галузі психології щодо оптимізації впливу родинних криз на формування позитивної особистісної динаміки у дітей.

Гіпотеза дослідження: розлучення, як кризової ситуації в сім'ї, зачіпає багато сторін особистості дитини, найбільш чутливими до впливу сімейного неблагополуччя виявляються емоційна сфера дитини і такі стрижневі освіти дитині як уявлення про себе, самовідношення, самооцінка, образ себе.

Методи дослідження: основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури та такі методики емпіричного аналізу як:

1. Методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН).

2. Шкала Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

3. Методика дослідження самовідносини (МДС).

4. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Достовірність отриманих результатів забезпечувалась використанням у дослідженні такого математичного методу як U-критерій Манна – Уїтні.

У дослідженні прийняли участь діти віком 9 – 11 років у кількості 92 особи : діти із сімей, які недавно пережили розлучення, контрольна група , діти з повних сімей. Дослідження проводилось на базі шкіл м. Дніпра.

Теоретична значущість роботи полягає в наступному, результати дослідження сприяють розвитку теоретичного розуміння психологічних, соціальних та емоційних аспектів дитячого розвитку.

Практична значущість роботи полягає у тому, що висновки дослідження можуть бути використані для розробки інтервенцій та програм підтримки психологами, які , які працюють з дітьми та сім'ями.

Апробація результатів роботи та публікації:

1) Самойлов О.Є., Крук А. С. Розвиток особистості дитини: психологічний аналіз // Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки: матеріали VI Міжнародної студентської наукової конференції, м. Харків, 19 січня, 2024 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 388-390

Структура роботи : бакалаврська робота складається з двох розділів, висновків, переліку посилань.

ABSTRACT

Economic crises, work stress or other financial difficulties can lead to changes in the family budget and the level of social comfort, which affects family relationships. Divorce of parents, conflicts between them, or loss of someone from the family can cause serious stress for children. Children in families experiencing crisis situations may face emotional difficulties such as stress, anxiety, and depression. It is important to consider how these psychological factors can affect the development and formation of a child's personality.

Crisis situations can lead to interruptions in learning, changes in attitudes towards learning, and affect social skills and relationships with peers. Some children can develop coping strategies and develop their own coping mechanisms for stress, which can affect their personality and life path. Studying the impact of crisis situations on families allows for the development of effective support programs and interventions aimed at improving the well-being of children. The topic of the impact of crisis situations in the family on children is closely related to other social problems, such as poverty, unemployment, drug addiction, which makes it even more relevant in the context of social sciences.

Therefore, the study of this topic is important for understanding the relationship between family crises and the psychological development of children, as well as for the development of support strategies that contribute to the preservation of mental health and the corresponding personality formation of younger members of society.

In recent decades, sociocultural and economic changes have led to an increase in the number of crisis situations in families, such as divorce, economic difficulties, violence, or other similar problems. These crises can significantly affect the formation of the child's personality, his psychological development and social adaptation.

Crisis situations in the family can cause emotional stress in the child. This can lead to the development of psychological problems, such as depression, anxiety, aggression. A child caught in a crisis situation may feel isolated from the surrounding world. This can affect her social adaptation, attitude towards others and the formation of interpersonal relationships. Crisis situations can be characterized by a decrease in the standard of living, which in turn can affect the possibility of obtaining a quality education. This can affect the child's cognitive development and learning ability.

A child who faces crisis situations in the family may develop negative coping strategies, which may affect his future life and relationships. Studying the interaction of parents and children during crisis situations allows us to understand exactly how support or lack of support from parents affects mental health and the formation of a child's personality. The analysis of these aspects will allow a better understanding of how crisis situations in the family can affect the formation of the child's personality and determine possible strategies of help and support to overcome these negative effects.

Object of research: crisis situations in the family

The subject of the study: the influence of crisis situations in the family on the formation of the child's personality

The purpose of the study: to analyze the impact of divorce as a crisis situation in the family on the development of the child's personality.

Objectives of the study:

1. define the concept of crisis situations and describe their types in psychology;
2. reveal the essence of the family as a component of psychological analysis;
3. to investigate the genesis of crisis situations in the family;
4. to analyze the divorce as a result of the crisis in the development of relations in marriage and its impact on the development of the child's personality;
5. to reveal the psychological features and consequences of a child's experience of crisis situations in the family;
6. organize and conduct research;
7. analyze the research results.

The scientific novelty of the study consists in the formation of recommendations for specialists in the field of psychology to optimize the impact of family crises on the formation of positive personal dynamics in children.

Research hypothesis: divorce, as a crisis situation in the family, affects many aspects of the child's personality, the emotional sphere of the child and such key aspects of the child's education as self-concept, self-attitude, self-esteem, self-image are the most sensitive to the influence of family dysfunction.

Research methods: the main research methods were the theoretical analysis of literature and such methods of empirical analysis as:

1. Methodology of diagnostics of operational assessment of well-being, activity, mood (SAN).
2. Scale Ch.D. Spielberg, Y.L. Khanina (Self-assessment scale of anxiety level).
3. Self-attitude research methodology (MDS).
4. Method "Kinetic picture of the family".

The reliability of the obtained results was ensured by the use in the research of such a mathematical method as the Mann-Whitney U-test.

92 children aged 9-11 took part in the study: children from families that recently experienced a divorce, a control group, children from single-parent families. The study was conducted on the basis of schools in the city of Dnipro. The practical significance of the work is that the research findings can be used to develop interventions and support programs by psychologists who work with children and families.

Approbation of work results and publication:

1) Samoilov O.E., Kruk A.S. Development of a child's personality: a psychological analysis // Modern aspects and promising directions of the development of science: materials of the VI International Student Scientific Conference, Kharkiv, January 19, 2024 / NGO "Youth Scientific league". — Vinnytsia: UKRLOGOS Group LLC, 2024. P. 388-390. The structure of the work: the bachelor's work consists of two sections, conclusions, and a list of references.

ЗМІСТ

ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ В СІМ'Ї ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ	
1.1 Поняття кризових ситуацій та їх види в психології	15
1.2 Сім'я як складова психологічного аналізу	22
1.3 Генеза кризових ситуації у сім'ї	28
1.4 Розлучення як підсумок кризового розвитку відносин у шлюбі та його вплив на розвиток особистості дитини	38
1.5 Психологічні особливості та наслідки переживання дитиною кризових ситуацій у сім'ї	50
Висновки по розділу 1	63
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РОЗЛУЧЕННЯ ЯК КРИЗОВОЇ СИТУАЦІЇ В СІМ'Ї НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ	
2.1 Організація та проведення дослідження	76
2.2 Аналіз результатів дослідження	84
Висновки по розділу 2	93
ВИСНОВКИ	99
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ	117

ВСТУП

Економічні кризи, робочі стреси або інші фінансові труднощі можуть призвести до змін у сімейному бюджеті та рівні соціального комфорту, що впливає на стосунки в сім'ї. Розлучення батьків, конфлікти між ними, або втрата кого-небудь із сім'ї можуть викликати серйозний стрес для дітей. Діти, що знаходяться в сім'ях, які переживають кризові ситуації, можуть стикатися з емоційними труднощами, такими як стрес, тривога, депресія. Важливо враховувати, як ці психологічні фактори можуть впливати на розвиток і формування особистості дитини.

Кризові ситуації можуть призводити до перерв у навчанні, змін у ставленні до навчання, а також впливати на соціальні навички та відносини з однолітками. Деякі діти можуть розвивати стратегії адаптації та виробляти власні механізми справляння зі стресом, що може вплинути на їхню особистість і життєвий шлях. Вивчення впливу кризових ситуацій на сім'ї дозволяє розробляти ефективні програми підтримки та інтервенції, спрямовані на покращення благополуччя дітей. Тема впливу кризових ситуацій в сім'ї на дітей тісно пов'язана з іншими соціальними проблемами, такими як бідність, безробіття, наркоманія, що робить її ще більш актуальною в контексті соціальних наук.

Отже, вивчення цієї теми важливе для розуміння взаємозв'язку між сімейними кризами та психологічним розвитком дітей, а також для розробки стратегій підтримки, які сприяють збереженню психічного здоров'я та відповідного формування особистості молодших членів суспільства.

За останні десятиліття соціокультурні та економічні зміни призвели до зростання кількості кризових ситуацій у сім'ях, таких як розлучення, економічні труднощі, насильство, або інші подібні проблеми. Ці кризи можуть суттєво впливати на формування особистості дитини, її психологічний розвиток та соціальну адаптацію.

Кризові ситуації в сім'ї можуть викликати емоційний стрес у дитини. Це може призвести до розвитку психологічних проблем, таких як депресія, тривожність, агресія. Дитина, що потрапила в кризову ситуацію, може відчувати себе відокремленою від оточуючого світу. Це може вплинути на її соціальну адаптацію, ставлення до оточуючих та формування міжособистісних відносин. Кризові ситуації можуть відзначитися зниженням рівня життя, що в свою чергу може вплинути на можливість отримання якісної освіти. Це може вплинути на когнітивний розвиток дитини та її здатність до навчання.

Дитина, яка стикається з кризовими ситуаціями в сім'ї, може розвивати негативні стратегії впорядкування з проблемами, що може вплинути на її майбутнє життя та стосунки. Вивчення взаємодії батьків та дітей під час кризових ситуацій дозволяє розуміти, як саме підтримка або відсутність підтримки від батьків впливає на психічне здоров'я та формування особистості дитини.

Аналіз цих аспектів дозволить краще зрозуміти, як кризові ситуації в сім'ї можуть впливати на формування особистості дитини та визначити можливі стратегії допомоги та підтримки для подолання цих негативних впливів.

Даною проблематикою у своїх працях досліджували наступні науковці: О. Бондарчук [2], М. Корольчук [11], О. Тімченко [16], Є. Кучеренко [18], О. Любимова [19], Л. Магдисюк [20], Н. Михайлова, С. Малікова, Мусієнко Н. [23], Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська [27], Т. Титаренко [44], Р. Федоренко [50], Л. Цибулько [52], І. Черезова [54] та інші.

Об'єкт дослідження: кризові ситуації у сім'ї

Предмет дослідження: вплив кризових ситуацій в сім'ї на формування особистості дитини

Мета дослідження: проаналізувати вплив розлучення як кризової ситуації в сім'ї на розвиток особистості дитини .

Завдання дослідження:

1. дати визначення поняттю кризові ситуації та описати їх види в психології;
2. розкрити сутність сім'ї як складової психологічного аналізу;
3. дослідити генезу кризових ситуації у сім'ї;
4. проаналізувати розлучення як підсумок кризового розвитку відносин у шлюбі та його вплив на розвиток особистості дитини;
5. розкрити психологічні особливості та наслідки переживання дитиною кризових ситуацій у сім'ї;
6. організувати та провести дослідження;
7. проаналізувати результати дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у формування рекомендацій для фахівців у галузі психології щодо оптимізації впливу родинних криз на формування позитивної особистісної динаміки у дітей.

Гіпотеза дослідження: розлучення, як кризової ситуації в сім'ї, зачіпає багато сторін особистості дитини, найбільш чутливими до впливу сімейного неблагополуччя виявляються емоційна сфера дитини і такі стрижневі освіти дитині як уявлення про себе, самовідношення, самооцінка, образ себе.

Методи дослідження: основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури та такі методики емпіричного аналізу як:

1. Методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН).
2. Шкала Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).
3. Методика дослідження самовідносини (МДС).
4. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Достовірність отриманих результатів забезпечувалась використанням у дослідженні такого математичного методу як U-критерій Манна – Уїтні.

У дослідженні прийняли участь діти віком 9 – 11 років у кількості 92 особи : діти із сімей, які недавно пережили розлучення, контрольна група , діти з повних сімей. Дослідження проводилось на базі шкіл м. Дніпра.

Теоретична значущість роботи полягає в наступному, результати дослідження сприяють розвитку теоретичного розуміння психологічних, соціальних та емоційних аспектів дитячого розвитку.

Практична значущість роботи полягає у тому, що висновки дослідження можуть бути використані для розробки інтервенцій та програм підтримки психологами, які , які працюють з дітьми та сім'ями.

Апробація результатів роботи та публікації:

1. Самойлов О.Є., Крук А. С. Життєві перспективи: психологічний аналіз // Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки: матеріали VI Міжнародної студентської наукової конференції, м. Харків, 19 січня, 2024 рік / ГО «Молодіжна наукова ліга». — Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024.

С. 388-390

Структура роботи : бакалаврська робота складається з двох розділів, висновків, переліку посилань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ В СІМ'І ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

1.1 Поняття кризових ситуацій та їх види в психології

У психології та інших галузях науки та практики, термін "ситуація" визначається як конкретний контекст, в якому розгортається або відбувається діяльність, взаємодія чи подія. Ситуація може бути фізичною, соціальною, емоційною чи когнітивною, і вона визначається взаємодією різних факторів та умов, що формують контекст для сприйняття та поведінки людини.

Декілька ключових аспектів психологічного визначення терміну «ситуація» [8]:

- контекст: ситуація визначається контекстом, що оточує конкретний момент чи подію. Це може включати фізичне оточення, соціальні відносини, емоційну атмосферу та інші аспекти;
- взаємодія факторів: в ситуації різні фактори взаємодіють між собою, що формує унікальний контекст. Це може включати взаємодію особистісних характеристик людини, соціальних чинників, обставин та інших аспектів;
- вплив на поведінку та сприйняття: ситуація може впливати на сприйняття та поведінку особи. Реакції людини на ситуацію можуть бути емоційними, когнітивними та поведінковими;
- динаміка: ситуація може змінюватися з часом, що відображає її динамічний характер. Наприклад, зміни в обставинах чи взаємодії можуть призвести до еволюції ситуації;
- індивідуальні та групові реакції: індивіди можуть відреагувати на однакову ситуацію по-різному через свої особистісні особливості, досвід, цінності та інші фактори. Також, важливо враховувати соціальні взаємодії та групові динаміки в ситуації.

Загальною метою дослідження ситуацій у психології є розуміння того, як оточення та контекст впливають на поведінку та психічний стан людини.

У психології та інших соціальних науках, термін «криза» використовується для опису періоду інтенсивної та непередбачуваної труднощі, стресу чи нестабільності, який може виникнути на різних рівнях і в різних сферах життя людини. Криза може виникнути як внаслідок зовнішніх подій чи внутрішніх конфліктів та може супроводжуватися важкими емоційними та психологічними переживаннями. Основні аспекти психологічного визначення кризи включають [16]:

- інтенсивність емоційного стресу: криза часто супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, такими як тривога, страх, розчарування чи важкі емоції;
- відчуття загрози чи великих змін: кризові ситуації можуть виникати внаслідок подій, які сприймаються як загроза для стабільності чи нормального порядку речей;
- необхідність прийняття важливих рішень: криза часто вимагає прийняття важливих рішень, іноді в короткі строки, що може додатково збільшити рівень стресу;
- зміна у звичайному способі функціонування: криза може порушити звичний порядок речей, вимагаючи адаптації та перегляду звичайних способів функціонування;
- можливості для особистісного росту: в деяких випадках криза може бути джерелом можливостей для особистісного росту та розвитку;
- сприйняття обмеженого контролю: під час кризи людина часто сприймає обмежений контроль над ситуацією, що може викликати відчуття беспорядності та невизначеності.

Врахування психологічних аспектів кризи дозволяє розуміти та впливати на психологічні реакції людей під час важких ситуацій, а також розробляти стратегії психологічної підтримки та інтервенції.

Існує кілька різновидів криз, які можна розглядати з психологічного погляду, враховуючи різні аспекти життя та етапи розвитку людини. Ось кілька психологічних типів криз [16]:

1. етапові кризи:
 - кризи розвитку: виникають на етапах розвитку особистості, таких як підлітковий криза і криза середнього віку;
 - кризи старіння: супроводжують старіння і можуть виникнути через втрату фізичної здатності чи переосмислення життєвих цілей;
2. сімейні та міжособистісні кризи:
 - кризи в сім'ї: спричинені конфліктами, розлученням, втратою члена сім'ї або іншими складними подіями в родині;
 - міжособистісні кризи: виникають у відносинах з близькими людьми, можуть бути пов'язані зі зміною взаємин, зрадою, конфліктами тощо;
3. професійні кризи:
 - кризи кар'єри: спричинені невдоволеністю роботою, втратою роботи, переоцінкою кар'єрних цілей;
 - кризи балансу між роботою та особистим життям: виникають при намаганні вирівняти вимоги професійного та особистого життя;
4. здоров'я та кризи хвороб:
 - кризи здоров'я: виникають при тяжких захворюваннях, травмах або діагнозах, що впливають на психічний стан;
 - психосоматичні кризи: спричинені стресом та впливом емоцій на фізичне здоров'я;
5. екзистенційні кризи:
 - криза значущості: супроводжується пошуком сенсу життя та цільових орієнтирів;
 - криза ідентичності: виникає при пошуку власного «хто я такий (ка)?» і саморефлексії;
6. травматичні кризи:
 - кризи внаслідок травми: пов'язані з фізичними чи психічними травмами, включаючи терористичні атаки, аварії та насильство.

Розуміння різних типів криз допомагає психологам та іншим фахівцям у сфері психічного здоров'я розробляти ефективні стратегії підтримки та інтервенції в різних ситуаціях.

Психологічні стадії кризи можуть відрізнятися залежно від того, як вони описуються та класифікуються. Проте, існують загальні етапи, які часто спостерігаються у психологічному реагуванні на кризові ситуації. Зазвичай це може бути представлено такими стадіями [26]:

1. етап шоку:
 - характеристика: цей період настає безпосередньо після виникнення кризової ситуації;
 - реакції: ступор, відчуття нереальності, емоційна заторможеність;
2. етап реакції:
 - характеристика: особа починає осмислювати та відчувати наслідки ситуації;
 - реакції: прояв емоцій, таких як гнів, страх, туга, поява фізичних та емоційних симптомів;
3. етап реконструкції:
 - характеристика: особа розпочинає процес адаптації та відновлення психологічної рівноваги;
 - реакції: спроби знову знайти стабільність, вибір шляхів подолання кризової ситуації;
4. етап прийняття:
 - характеристика: особа приймає новий стан справ та розвиває новий спосіб життя;
 - реакції: впорядковані стратегії пристосування, внутрішня гармонія, здатність дивитись у майбутнє;
5. етап відновлення:
 - характеристика: відбувається повне або часткове відновлення функціонування та психологічного благополуччя.

– реакції: знову встановлюється нормальний ритм життя, відновлюється внутрішня стійкість та життєві цінності.

Важливо зазначити, що не всі люди проходять крізь всі ці стадії, і індивідуальні реакції можуть відрізнятися. Крім того, терміни та інтенсивність кожної стадії можуть бути різними для кожної особи. Підходи до подолання кризової ситуації можуть бути різними, в залежності від підтримки, ресурсів та особистих характеристик.

З психологічної точки зору, кризова ситуація може бути визначена як винятковий момент чи період, коли особа стикається з інтенсивними та непередбачуваними стресорами чи труднощами, які перевищують її звичайні стресові навантаження. Кризові ситуації можуть виникати в різних сферах життя, включаючи особисте, соціальне, професійне та сімейне оточення.

Основні характеристики кризових ситуацій включають [16]:

1. непередбачуваність: кризові ситуації часто виникають несподівано та неочікувано, що може сприяти виникненню стресу та невизначеності;
2. інтенсивність емоційних реакцій: вони можуть супроводжуватися високим рівнем емоційної напруги, тривоги, страху чи розчарування;
3. порушення звичного порядку: кризові ситуації порушують звичайний порядок речей та можуть вимагати швидких змін у поведінці чи діяльності особи;
4. потреба у вирішенні: особа в кризовій ситуації може відчувати необхідність негайного вирішення проблеми чи подолання труднощів для подальшого функціонування;
5. можливість трансформації: кризові ситуації можуть викликати можливості для особистісного росту, навчання та трансформації, хоча цей процес може бути важким та вимагати великого зусилля.

Реакція на кризову ситуацію може бути індивідуальною та залежати від багатьох факторів, таких як особистісні характеристики, попередній досвід

стресу, рівень підтримки від оточення та ресурси, які доступні для подолання труднощів.

Ситуація, яка визиває кризову реакцію, може містити різноманітні типи даних і факторів, які впливають на психологічну та емоційну реакцію особи.

До основних типів даних, які можуть бути враховані можна віднести [16]:

1. стресори:
 - фізичні стресори: хвороби, травми, втрата роботи, навантаження на здоров'я;
 - емоційні стресори: розлучення, втрата близьких, конфлікти в сім'ї, емоційні труднощі;
 - соціальні стресори: економічні труднощі, соціальна ізоляція, зміни в сімейному статусі;
2. специфічні події:
 - катастрофи та природні лиха: землетруси, повені, пожежі;
 - екстремальні ситуації: воєнні події, терористичні акти;
 - специфічні життєві обставини: міграція, зміни в роботі, еміграція;
3. особисті характеристики:
 - вік та розвиток: дитячий вік, підлітковий період, дорослість, старість;
 - особистісні особливості: стійкість до стресу, рівень оптимізму, самооцінка;
4. ресурси та підтримка:
 - сімейні ресурси: підтримка від близьких, роль сім'ї;
 - соціальна мережа: підтримка від друзів, колег, спільноти;
 - психологічні ресурси: внутрішні ресурси, такі як резиліентність та самоефективність;
5. ступінь контролю та передбачуваності:
 - можливість впливу: рівень контролю над ситуацією;
 - передбачуваність: Ступінь передбачуваності подій.

Розуміння цих типів даних дозволяє психологам та дослідникам аналізувати вплив кризових ситуацій на психіку та поведінку людини, а також розробляти підходи до психологічної підтримки та інтервенцій.

Психологічні шляхи виходу із кризових ситуацій можна аналізувати через призму різних підходів та теорій в психології. Психологічні стратегії та механізми, які допомагають особам подолати кризові ситуації можуть бути описані через певні підходи:

1. когнітивно-поведінковий підхід передбачає [57]:
 - переоцінку думок: аналіз та коригування негативних або деформованих думок про ситуацію.
 - постановку реальних цілей: визначення реальних цілей та кроків для їх досягнення;
 - стратегії подолання стресу: передбачають використання методів релаксації, таких як глибоке дихання чи медитація, для зниження фізичного та емоційного стресу, крім того заняття фізичною активністю;
2. психодинамічний підхід включає [55]
 - саморефлексію: дослідження власних почуттів та думок, розуміння невідомих аспектів психіки через саморефлексію;
 - психотерапію: використання психотерапії для вироблення внутрішнього розуміння та подолання психічних труднощів.
2. соціально-когнітивний підхід включає [56]:
 - сприйняття підтримки: розпізнавання та прийняття підтримки від оточення;
 - спілкування: висловлення своїх почуттів та думок, обговорення проблем з довіреними особами;
1. екзистенційний підхід передбачає [59]:
 - пошук сенсу: розгляд ситуації через призму осмислення життя та пошуку сенсу в труднощах;

– самоактуалізацію: зосередження на розвитку своєї особистості та досягненні потенціалу.

Кожний індивід може використовувати комбінацію цих стратегій залежно від своїх потреб і можливостей. Важливо також враховувати індивідуальні особливості та контекст кризової ситуації. Для більш ефективного виходу із кризи, іноді може бути корисно звертатися до професійного психологічного супроводу.

1.2 Сім'я як складова психологічного аналізу

Сім'я - це соціально-психологічна система, що складається з індивідів, які спільно проживають та взаємодіють, об'єднані взаємними емоційними зв'язками та відповідальністю. У психології сім'я розглядається як основна соціальна структура, в якій формуються особистість, соціальні навички, цінності та психічне здоров'я індивіда [27].

Сімейні відносини включають емоційний контакт, взаємну підтримку, конфлікти та взаємодію у вирішенні спільних завдань. Сім'я впливає на формування особистості через передачу традицій, виховання, структуру взаємин та забезпечення базових потреб членів сім'ї.

Психологічне визначення сім'ї також включає у себе аспекти ролей членів сім'ї, взаємодії між поколіннями, адаптації до змін внутрішньої та зовнішньої сімейної ситуації. Сім'я може виступати як підтримуюча сила, а також бути джерелом стресу та конфліктів, що впливає на психічний стан індивідів у ній.

Отже, психологічне визначення сім'ї охоплює різноманітні аспекти її функціонування та взаємодії між членами, розглядаючи її як ключовий вплив на психічне та емоційне благополуччя особистості.

Сім'я являє собою складну соціально-психологічну систему, і її характеристики можуть включати різноманітні аспекти [30] :

1. емоційна атмосфера:

- підтримка і тепло. Сім'я може бути місцем емоційної підтримки, де члени сім'ї взаємодіють з теплотою та розумінням;

- конфлікти і стрес. З іншого боку, сімейна атмосфера може включати конфлікти та стресові ситуації, що впливають на емоційний стан членів сім'ї;

2. комунікація:

- відкритість та взаєморозуміння. Здатність вільно обговорювати та розуміти іншого важлива для позитивного розвитку сімейних відносин;

- блокування комунікації. Недостатність комунікації або її блокування може призводити до непорозумінь та конфліктів;

3. ролі:

- структура ролей. Визначення ролей в сім'ї (батько, мати, діти) та їх виконання може впливати на динаміку взаємин;

- рольові конфлікти. Неузгодженість або конфлікти у виконанні ролей можуть призводити до напруженості в сімейному середовищі;

4. виховання:

- стилі виховання. Різні стилі виховання (авторитарний, демократичний, пермісивний) можуть впливати на розвиток особистості дітей;

- спільні цінності. Формування спільних цінностей важливе для стабільності індивідуальних та сімейних цінностей;

5. адаптація до змін:

- гнучкість та реакція на зміни. Сім'я, яка може адаптуватися до змін у своєму складі або життєвих обставинах, зазвичай має кращий психологічний стан;

- кризові моменти. Важливо вміти вирішувати кризові ситуації та взаємодіяти в умовах стресу.

Ці характеристики формують психосоціальний контекст сім'ї, впливаючи на емоційний стан та психічне благополуччя її членів. Важливо враховувати,

що сімейні відносини динамічні, і їхні особливості можуть змінюватися з часом.

Сім'я, як мала група, має свої психологічні особливості, які відрізняють її від більших соціальних утворень. Основні аспекти психологічних особливостей сім'ї як малої групи включають [2]:

1. інтимність та близькість:
 - сім'я надає можливість для глибокого емоційного зв'язку та близькості між її членами;
 - взаємозв'язок часто базується на великій кількості спільних емоційних інтеракцій, що формують інтимну атмосферу;
2. ролі та відповідальність:
 - ролі в сім'ї часто детермінуються статусом і віком, але члени сім'ї можуть взаємодіяти в різних ролях у різний час;
 - відповідальність за підтримку та допомогу іншим членам сім'ї часто є ключовим аспектом функціонування;
3. вплив виховання та соціалізація:
 - сім'я є основним агентом виховання та соціалізації, впливаючи на формування особистості та цінностей своїх членів;
 - взаємодія з батьками впливає на розвиток соціальних навичок і встановлення моральних норм;
4. конфлікти та їх вирішення:
 - конфлікти в сім'ї можуть бути інтенсивнішими через тісний контакт та постійну взаємодію;
 - механізми вирішення конфліктів можуть варіювати в залежності від родинних традицій та стилів взаємодії;
5. етапи життєвого циклу:
 - сім'я переживає різні етапи життєвого циклу, такі як створення, збільшення, підлітковий період та розпад, кожен з яких вносить свої особливості та виклики в психологічний стан сім'ї;

6. сімейна культура:

- сімейна культура визначається унікальними традиціями, обрядами та цінностями, які формують колективну ідентичність сім'ї;
- ця культура впливає на психічне благополуччя та взаємодію членів сім'ї;

Розуміння психологічних особливостей сім'ї як малої групи допомагає враховувати унікальні аспекти її функціонування та допомагає у вирішенні питань та конфліктів, що виникають.

Сім'я – це соціально-психологічна система, що виконує ряд основних функцій для своїх членів. Психологічні функції сім'ї включають в себе створення емоційно стабільного середовища, задоволення основних потреб членів сім'ї, формування ідентичності та виховання нового покоління.

До психологічних функцій сім'ї відноситься [29]:

1. емоційна підтримка:

- сім'я створює емоційно безпечне середовище, де члени можуть ділитися своїми почуттями та досвідом;
- забезпечення емоційної підтримки допомагає вирішувати стресові ситуації та формує відчуття приналежності;

2. соціалізація та виховання:

- сім'я є першим агентом соціалізації, де діти набувають соціальні навички, цінності та норми поведінки;
- виховання в сім'ї визначає моральні та етичні стандарти, що впливають на формування особистості;

3. матеріальна та фізична підтримка:

- сім'я забезпечує матеріальну підтримку, забезпечуючи основні потреби своїх членів, такі як їжа, житло та медична допомога;
- фізична підтримка включає надання догляду та захисту у випадках хвороб чи труднощів;

4. створення соціальної ідентичності:

- сім'я допомагає в формуванні соціальної та культурної ідентичності своїх членів, передаючи традиції, мову та цінності;

- вона є основним контекстом для встановлення особистісних та соціальних ролей;

5. функція регулювання статусів:

- сім'я визначає соціальні та економічні статуси своїх членів, впливаючи на їхні можливості та обов'язки;

- регулювання статусів в сім'ї може впливати на взаємини та внутрішню динаміку;

6. підготовка до життя в суспільстві:

- сім'я готує своїх членів до життя в суспільстві, надаючи навички самостійності, самореалізації та адаптації;

Загальна ефективність сімейної системи залежить від того, наскільки успішно вона реалізує ці психологічні функції в контексті обставин та потреб її членів, які змінюються.

Розрізняють кілька типів сімей, в тому числі традиційну, детоцентричну та подружню (демократичну) [29]:

1. традиційна сім'я:

- характеристика: традиційна сім'я ґрунтується на стереотипних ролях, де батько виконує функцію годувальника та захисника, а мати — роль домогосподарки та особи, що виховує дітей;

- ролі: розподіл ролей у традиційній сім'ї визначається за статевими стереотипами, де кожен член має свої очікувані обов'язки;

2. детоцентрична сім'я:

- характеристика: у цьому типі сім'ї акцент робиться на дитині як центральній фігурі. Батьки зосереджують увагу на задоволенні потреб та розвитку своєї дитини;

– ролі: батьки виступають як фасилітатори для розвитку та щасливого дитинства своїх дітей, де їхні власні потреби підпорядковані дитячим;

3. подружня (демократична) сім'я:

– характеристика: в подружній сім'ї прагнуть до рівноправності та взаємоповаги. Рішення приймаються за участю всіх членів сім'ї, враховуючи їхні думки та бажання;

– ролі: ролі розподіляються більш рівномірно, а члени сім'ї більше сприяють взаємному підтримці та розвитку.

Ці типи сімей представляють різні моделі організації сімейного життя та взаємодії між членами. Важливо враховувати, що кожна сім'я є унікальною, і вона може виявляти елементи різних типів, залежно від культурних, соціальних та особистих чинників.

Сім'я, як соціально-психологічна система, має свої характеристики, які визначають її функціонування та взаємини між членами. Основні психологічні характеристики сім'ї включають [29]:

1. емоційна підтримка:

– взаємодія та підтримка. Сім'я надає емоційну підтримку через взаємодію та спільне поділ радощів та труднощів;

– емоційна безпека. Наявність емоційно стабільного середовища в сім'ї є ключовим для психічного здоров'я її членів;

2. взаємні відносини:

– соціальна взаємодія. Сім'я формує взаємні стосунки, в яких важливі аспекти, такі як довіра, повага та розуміння;

– конфлікти та їх вирішення. Навички вирішення конфліктів впливають на якість взаємодії та стабільність сімейних відносин;

3. ідентичність та соціалізація:

– формування особистості. Сім'я впливає на формування ідентичності та особистісного розвитку своїх членів;

– передача цінностей. Цінності та традиції, що передаються в сім'ї, визначають соціальну адаптацію членів;

4. комунікація:

– відкритість. Якість комунікації визначається відкритістю та вмінням слухати, що сприяє підтримці взаєморозуміння в родині;

– неформальна та формальна комунікація. Взаємодія в сім'ї включає інформальні розмови, а також формальні обговорення важливих питань;

5. виховання:

– стилі виховання. Визначення стилів виховання батьків впливає на формування характеру та поведінку дітей;

– прийняття відповідальності. Прийняття батьками відповідальності за виховання є важливою характеристикою;

6. функції регулювання:

– статуси та ролі. Регулювання соціальних статусів та ролей членів сім'ї визначає індивідуальну та колективну відповідальність;

– рівність та взаємодія. Сім'я може бути демократичною, де рівність та взаємодія підтримуються.

Розуміння цих психологічних аспектів допомагає визначити динаміку та стан сімейної системи, сприяючи подальшому психічному та емоційному благополуччю її членів.

Отже, сім'я, як складова психологічного аналізу, є ключовим фактором в розумінні психічного та емоційного благополуччя індивіда. Її вивчення дозволяє враховувати важливі аспекти соціально-психологічної взаємодії та формування особистості.

1.3 Генеза кризових ситуації у сім'ї

Сім'я є системою, що знаходиться в певній рівновазі завдяки зв'язкам, що встановилися. Однак саме ця рівновага є рухомою, живою, змінною і

оновлюваною. Зміна соціальної ситуації, розвиток сім'ї або одного з її членів спричиняє зміну всієї системи внутрішньосімейних відносин і створює умови для появи нових можливостей побудови взаємин, іноді діаметрально протилежних.

Сімейна криза - стан сімейної системи, що характеризується порушенням гомеостатичних процесів, що призводять до фрустрації звичних способів функціонування сім'ї та неможливості впоратися з новою ситуацією, використовуючи старі моделі поведінки [50].

Певні психологи розуміють сімейну кризу як ціннісний конфлікт особистості та суспільства щодо народження та соціалізації дітей, що впливає у невиконання репродуктивної та соціалізованої функцій сім'ї, що супроводжується ослабленням сім'ї як спілки родичів, спілки батьків та дітей, спілки подружжя, ослабленням триєдності «спорідненість – батьківство – подружжя» через зникнення сімейного виробництва, спільну діяльність батьків та дітей [52].

Аналіз психологічної літератури щодо проблеми кризових ситуацій у сім'ї дозволяє виділити кілька підходів до опису сімейних криз.

1. Підхід, заснований на вивченні закономірностей життєвого циклу сім'ї. У руслі цього підходу кризи розглядаються як перехідні моменти між стадіями життєвого циклу. Виділяється десять критичних точок у розвитку сім'ї [20].

Перша криза - зачаття, вагітність та народження дитини.

Друга криза – початок освоєння дитиною людської мови.

Третя криза - дитина налагоджує відносини із зовнішнім середовищем (йде до дитячого садка або до школи).

Четверта криза – дитина вступає у підлітковий вік.

П'ята криза - дитина стає дорослою і залишає будинок.

Шоста криза - молоді люди одружуються, і в сім'ю входять невістки та зяті.

Сьома криза - настання клімаксу в житті жінки.

Восьма криза – зменшення сексуальної активності чоловіків.

Дев'ята криза - батьки стають бабусями та дідусями.

Десята криза - помирає один із подружжя.

Тобто, сім'я проходить десять основних кризових етапів, які супроводжуються підвищеною тривожністю, потребують перерозподілу душевних та фізичних сил. В основі таких нормативних криз, що фіксуються на мікросімейному рівні, зазвичай лежить індивідуальна нормативна криза дорослої або дитини, яка веде до дестабілізації системи.

2. Підхід, пов'язаний з аналізом подій життєвого шляху сім'ї: кризи сім'ї можуть викликатись деякими подіями, що впливають на стабільність сімейної системи. Подібні кризи можуть виникати незалежно від стадій життєвого циклу сім'ї та називаються ненормативними. Ненормативна сімейна криза - це криза, виникнення якої потенційно можливе на будь-якому етапі життєвого циклу сім'ї та пов'язане з переживанням негативних життєвих подій, що визначаються як кризові.

3. Підхід, заснований на знаннях про кризові ситуації в сім'ї або окремі її підсистеми, отримані в ході експериментальних досліджень.

Виділяють три групи факторів, що призводять до виникнення сімейних криз [7]:

1. Зовнішні складнощі (відсутність власного житла, роботи та ін.).

2. Несподівані події, стреси (сім'я чи один із її членів стає жертвою терористичного акту, автомобільної, залізничної чи авіакатастрофи та ін.).

3. Внутрішня нездатність сім'ї адекватно оцінити і пережити будь-яку сімейну подію, яку вона розглядає як загрозову, конфліктну або стресову (серйозна хвороба або смерть одного з членів сім'ї, подружжя зрада, розлучення та ін.).

Перша група факторів зазвичай є сферою діяльності соціальних працівників та соціальних педагогів. Із наслідками дії другої групи факторів мають справу кризові психологи, лікарі, психотерапевти. Фактори третьої групи найчастіше призводять сім'ю до фахівця у галузі сімейної психології та

психотерапії. Саме друга та третя група називає фактори, що викликають ненормативні сімейні кризи. На них ми зупинимося докладніше.

У кожній ненормативній сімейній кризі можна назвати такі взаємозалежні компоненти [50]:

1. Кризова подія.
2. Сприйняття та розуміння членами сім'ї того, що відбувається.
3. Відношення членів сім'ї до цієї події та особливості її переживання ними.
4. Зміни у сімейній системі.
5. Можливі індивідуальні та загальносімейні способи виходу з кризи.

Більшість ненормативних сімейних криз мають свої закономірності перебігу, свою феноменологію. Найбільш яскраві ненормативні кризові ситуації у сім'ї – це:

– Зрада. Подружня невірність, зрада, адюльтер розглядається як вступ особи, яка перебуває у шлюбі, у статевий зв'язок з особами з інших шлюбних пар або з самотніми чоловіками та жінками [50]. Зрада може мати як епізодичний, і систематичний характер.

Вплив зради на подружні відносини значною мірою визначається тим, на якій стадії розвитку шлюбу вона відбулася (збігаючись з нормативними сімейними кризами, вона тим самим посилює їх перебіг), а також її характером, тривалістю та типом: чи був цей зв'язок тривалим чи випадковим, переважно сексуальною чи відрізнялася емоційною прихильністю.

Зрада, як правило, є ознакою подружніх дисгармоній та свідчить про наявність різних протиріч та конфліктів між подружжям. Далеко не завжди зрада є наслідком порушень сексуальних стосунків у шлюбі. Часто за зрадою ховається факт незадоволення психологічних потреб: у коханні, близькості, прийнятті, повазі [13]. Однак невірність може зустрічатися і в досить гармонійних сім'ях з благополучними та стійкими подружніми стосунками.

Тенденція до зради детермінується не лише подружніми дисгармоніями, а й звичайним прагненням людини до пошуку нових вражень. Вона

спостерігається у різних галузях людської діяльності. Зокрема, у сексуальній сфері це виявляється пошуком нових партнерів. Мають значення і такі властивості особистості, як здатність зав'язувати контакти, сміливість та здатність до самовіддачі.

Подружня зрада може виконувати ряд функцій, являючи собою:

- спосіб завершення подружніх відносин та констатації факту неспроможності шлюбу;
- спосіб привернути увагу шлюбного партнера та передачі йому метапослання про незадоволення певних потреб;
- спосіб зберегти подружні відносини шляхом реалізації потреб, дефіцит задоволення яких у шлюбі відчувається досить гостро;
- програвання сімейних сценаріїв;
- спосіб компенсувати почуття неповноцінності, підвищити самооцінку [20].

До факторів, супутніх подружньої невірності, належать:

- неадекватна мотивація шлюбу;
- буденність шлюбу;
- хімічні залежності одного з партнерів;
- велика різниця у віці між подружжям;
- низький матеріальний достаток сім'ї;
- відсутність спільного дозвілля подружжя;
- велика кількість вільного часу в одного з партнерів [11].

Психологи виділяють кілька видів подружньої невірності [27]:

1. Випадковий позашлюбний контакт є одиничний випадок зради, мало пов'язаний з конкретною особою. Випадковий контакт може виникнути внаслідок незадоволення сексуальної потреби у зв'язку з вимушеною статевою абстиненцією (розлука чи хвороба одного з подружжя). В інших випадках він є способом довести собі свою сексуальну дієздатність та ін. статеви́х партнерів, не маючи з ними емоційного зв'язку.

2. Еротико-сексуальні пригоди - позашлюбні сексуальні епізоди, що ґрунтуються на прагненні до різноманітності, набуття нового сексуального досвіду. Крім сексуального потягу, що змінює дуже важлива еротична привабливість партнера і ніжність як необхідний компонент відносин. Такі контакти дарують обом партнерам різноманітні переживання, що приносять багато задоволення. Велике значення у таких відносинах мають сексуальні ігри, у яких партнери експериментують із новим тілесним досвідом. Ці еротико-сексуальні пригоди бувають короткими, з відсутністю взаємних зобов'язань і залишають приємні спогади. Вони, як правило, не становлять небезпеки для подружнього союзу кожного з партнерів.

Позашлюбні статеві контакти, поодинокі чи повторювані, і еротико-сексуальні пригоди іноді позначають як «ситуаційні короткочасні зради». Від них слід відрізняти тривалу зраду, що позначається як позашлюбний зв'язок.

3. Позашлюбний зв'язок характеризується великою тривалістю та виникненням емоційної прихильності. Йй, як і подружнім відносинам, властиві певні стадії розвитку. Цей зв'язок може мати характер тривалих, переважно сексуальних відносин чи емоційної близькості. Наявність позашлюбного зв'язку змушує партнера, що змінює, вести так зване подвійне життя.

– Розлучення. Під розлученням розуміють розрив подружніх відносин у його юридичному, економічному та психологічному аспектах, що тягне за собою реорганізацію сімейної системи [18]. Кризовий характер цієї події (навіть якщо розлучення здійснюється за згодою обох партнерів) обумовлений тривалістю та болісністю переживань членів сім'ї та її дестабілізуючим впливом на всю сімейну систему. Навіть через тривалий період після припинення відносин зберігаються психологічні наслідки розставання (як правило, що актуалізуються у зв'язку з синдромом річниці).

Серед причин, що призводять до розлучення або збільшують його ймовірність називають [43]:

– сімейні сценарії, що включають конфліктні відносини або розлучення батьків одного з подружжя;

- пізній або ранній вік одруження;
- низький рівень диференціації подружжя та розмиті зовнішні межі сім'ї, що зумовлює постійні втручання у її функціонування третього покоління, особливо при спільному проживанні з батьками одного із шлюбних партнерів;
- розчарування у партнері;
- особистісні особливості одного або обох подружжя, що виражаються у схильності до конфліктної поведінки;
- нерівний рівень освіти та соціального статусу подружжя;
- професійна зайнятість жінки, у тому числі «бікар'єрна» сім'я;
- вимушене роздільне проживання подружжя (відрядження, роз'їзди, так звана «дистантна» сім'я);
- безплідність одного з подружжя, неможливість мати дітей;
- дошлюбна вагітність (так звані «стимульовані» шлюби);
- народження дитини у перші 1-2 роки шлюбу;
- вживання алкоголю та наркотиків;
- подружні дисгармонії (зради, сексуальна незадоволеність у шлюбі та ін.).

Нині розлучення одна із найпоширеніших ненормативних криз, у зв'язку з чим аналізу його буде присвячено окремий параграф даного теоретичного дослідження.

– Важка хвороба. Наявність тяжкохворої людини є нелегким випробуванням для всієї родини. До категорії «сім'я з тяжкохворою людиною» належать сім'ї, де один із членів страждає на будь-яке серйозне соматичне або нервово-психічне захворювання, алкоголізм, патологічну ревності і т.п. [20]. Хвороба одного з членів сім'ї супроводжується наростанням емоційного напруги у ній і фізичної навантаження в окремих її членів. Усі проблеми, із якими стикається сім'я хворого можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних ставляться збільшені витрати сім'ї, несприятливий вплив ситуації на здоров'я її членів, порушення ритму і розпорядку життя сім'ї. Серед

суб'єктивних труднощів є різноманітні переживання та емоційні реакції у зв'язку з психічним захворюванням одного з членів сім'ї:

- розгубленість через повну безпорадність хворого;
- замішання, викликане непередбачуваністю його поведінки;
- постійне занепокоєння про майбутнє, пов'язане з нездатністю хворого вирішувати свої життєві проблеми самостійно;
- почуття страху;
- почуття провини;
- депресія;
- розчарування;
- фрустрація;
- лють, спричинена нерозв'язністю самої проблеми захворювання [27].

Такі реакції сім'ї нормальні та природні, оскільки зумовлені надзвичайною складністю ситуації та неможливістю вплинути на неї.

– Інцест. Інцестом називають інтимні відносини між членами однієї й тієї ж сім'ї, наприклад, між батьками та дітьми, між сиблінгами тощо. [30] Можна також зустріти визначення інцесту як кровноспорідненого кровозмішення (інцест першого роду). Цей термін походить від латинського *incestum*, що означає «нечистий». Інцест у його вузькому розумінні є сексуальним актом, у ширшому - грубо відхиляється сексуальне поведінка членів однієї сім'ї.

Юридично інцест визначається як сексуальний статевий акт між особами, які через кровну спорідненість або через спорідненість, що виникає внаслідок шлюбу, не можуть одружитися законним чином [27]. Найчастіше інцест супроводжується актом прямого сексуального насильства стосовно слабкіших людей (дітей), які не можуть чинити опору. Сексуальний потяг матері до сина зветься перевернутим Едіповим комплексом. Сексуальний потяг батька до дочки - перевернутий комплекс Електри.

Заборона інцесту існує досить давно. В африканському племені зулусів чоловік, винний в інцесті, засуджувався до смерті. В інших примітивних культурах самогубство для такого злочинця було обов'язковим. Біблія також табує інцест шляхом включення заборони на нього в закони Мойсея. Покараннями служили «остракізм», ритуальне публічне відлучення від Церкви. У Вавилоні інцест карався вигнанням чи смертю. В Англії в 1650 інцест вважався злочином і також карався смертю. Римляни вважали фізичну близькість між членами однієї сім'ї «протиприродною». Стародавні китайці обезголовлювали людей, винних в інцесті. Закони, що забороняють інцест, незабаром стали загальними, поширившись у Європі та США.

Жертвою інцесту є дитина або дорослий, стосовно якої скоєно:

- фізичне насильство із сексуальним підтекстом або безпосередньо статевий акт;
- психологічне насильство, що включає моральний тиск із сексуальним підтекстом; розмови на сексуальні теми;
- демонстрація сексуальних дій у присутності об'єкта інцесту.
- Смерть члена сім'ї. Смерть члена сім'ї - одне з найсильніших потрясінь у житті як окремої людини, так і сім'ї загалом. Вплив цієї події на сімейну систему визначається значимістю нею померлого, його функціональної навантаженістю, статусом, ступенем емоційної близькості з родичами. Втрата члена сім'ї (особливо дорослого) може призвести до появи «функціональної порожнечі» у сімейній системі, що призводить до необхідності перерозподілу у ній ролей та функцій.

При аналізі цієї ненормативної кризи розглядають:

- Смерть дитини. Реакція членів сім'ї на смерть дитини залежить від її віку, статусу та кількості дітей у сім'ї [27]. Винятково важко вона може переживатися ця подія, якщо йдеться про єдину чи «особливу» дитину. Спектр почуттів, викликаних смертю дитини, досить широкий: батьки відчують розпач, тугу, сум'яття, агресія до тих, хто залишився живим або якимось винний у смерті дитини та ін. Переживання такої втрати може здійснювати

продовжений вплив на життя членів сім'ї. Проблема часто ускладнюється тим, що батьки, занурені у власні переживання, не можуть підтримати інших дітей, сприяючи таким чином виникненню відчуття самотності, покараності та нелюбові.

– Смерть одного з батьків. Смерть батька призводить до виникнення неповної сім'ї та утворення «функціональних порожнин», що спричиняє необхідність реорганізації структури сім'ї (насамперед рольової).

Існує кілька типів реакцій дружини (чоловіка) на смерть партнера:

1. Адекватна реакція, що включає нормативне переживання етапів горіння, пошук внутрішніх сімейних ресурсів для подолання горя за збереження ієрархічних параметрів сім'ї та уникнення рольових інверсій.

2. Повна концентрація на дітях, пошук втіхи у дитячо-батьківських відносинах. Дана реакція може ускладнюватися прагненням одного з батьків знайти втілення померлого партнера в одному з дітей, що згодом ускладнює сепарацію дитини від сім'ї.

3. занурення одного з батьків у власні переживання та відсторонення від сім'ї, від виконання батьківських функцій, що призводить до появи у дітей почуття самотності, знедоленості та вини за те, що сталося.

4. Швидке включення одного з батьків в емоційно близькі відносини з новим партнером з метою компенсації травми у зв'язку зі смертю чоловіка (дружини). В цьому випадку велика ймовірність нерозуміння з боку дітей, виникнення в останніх агресії, агресії, відчуття зради померлого одного з батьків [27].

Переживання втрати дитиною має свої особливості. Чим молодша дитина і що менш адекватне її віку пояснення смерті одного з батьків, то більше є ризик виникнення у майбутньому різних особистісних розладів, проблем у побудові міжособистісних відносин, особливо у разі раптової трагічної смерті.

– Суїцид члена сім'ї. Під суїцидом (самогубством) розуміють усвідомлене позбавлення людиною себе життя [30]. У класифікації основних

суїцидальних мотивів на першому місці стоять так звані особисто-сімейні мотиви, пов'язані з сімейними конфліктами, розлученням (зокрема і батьківським), хворобою, смертю близьких, самотністю, нерозділеною любов'ю, образами з боку оточуючих. Суїцид – важке випробування для всієї родини. Суїцид переживається з більшою гостротою через почуття сорому, вини, агресії на адресу померлого. На індивідуальному рівні функціонування сімейної системи актуалізуються різноманітні захисні механізми (заперечення, витіснення, інтелектуалізація, усунення та ін.).

Таким чином, у життєдіяльності сім'ї можна виділити нормативні сімейні кризи, в основі яких зазвичай знаходиться індивідуальна нормативна криза дорослої або дитини, яка і веде до дестабілізації сімейної системи та особливих кризових ситуацій, які ненормативно можуть виникнути на будь-якому етапі життєвого циклу сім'ї, що загрожує функціонуванню сім'ї. Вони призводять до різкого зростання внутрішньоособистісної напруженості, кризового стану членів сім'ї, ускладнюють функціонування сім'ї у зв'язку зі зіткненням із ситуаціями, аналогічними тим які були у сімейному досвіді.

1.4 Розлучення як підсумок кризового розвитку відносин у шлюбі та його вплив на розвиток особистості дитини

Розлучення - це розірвання шлюбу, тобто. юридичне припинення його за життя подружжя. Розлучення є ненормативний криза сім'ї, головним змістом якого є стан дисгармонічності, обумовлений порушенням гомеостазу сімейної системи, що вимагає реорганізації сім'ї як системи. Розлучення - це результат кризового розвитку відносин подружньої пари [43].

Нині розлучення як явище оцінюється неоднозначно. Якщо раніше його інтерпретували однозначно негативно - як загрозу сім'ї, то сьогодні можливість розірвання шлюбу розглядається як невід'ємний компонент сімейної системи, необхідний реорганізації її у випадках, коли зберегти сім'ю у колишньому складі та структурі виявляється неможливим. Зростання

розлучень у певному сенсі зумовлено переходом до нового способу укладання шлюбу, коли основне значення набуває вільного вибору чоловіка на основі почуття любові та особистісної вибірковості. Свобода вибору партнера з необхідністю передбачає вільне розірвання шлюбу за умов, коли подружні відносини складаються невдало. Розвиток економічної самостійності та соціальної рівноправності жінок створює умови для розірвання шлюбу в тих випадках, коли сім'я стає на заваді на шляху вільного саморозвитку та самореалізації жінки [48].

У сім'ї, яка має дітей, розлучення не означає її ліквідацію та припинення її функціонування. Сім'я зберігає принаймні одну, але найважливішу функцію – виховання дітей. Розлучене подружжя перестає бути чоловіком і дружиною, але завжди залишаються батьками своїх дітей.

Основними причинами розлучень є [48]:

1. Особистісні фактори ризику (індивідуально-типологічні особливості подружжя, досвід сімейного життя прабатьківської сім'ї, стан соматичного та нервово-психічного здоров'я, соціально-демографічні характеристики та ін.). Зазвичай чинником ризику вважається виховання майбутнього чоловіка у неповній чи дисгармонійній сім'ї. Причому особливого значення набувають емоційних порушень подружніх і дитячо-батьківських відносин - холодність, дистантність, ворожість. Значна різниця у віці, так само як і дистанція в освітньому та соціальному статусі майбутнього подружжя, також є істотними факторами ризику для сімейного життя.

2. Історія створення сім'ї - умови знайомства, особливості передшлюбного періоду, мотивація шлюбу, первинна сумісність подружжя. Стабільність шлюбу знижується, якщо період знайомства виявляється занадто коротким (менше півроку) і недостатнім для пізнання один одного та встановлення рівноправних відносин, у яких партнери навчаються взаєморозуміння та співробітництва у вирішенні проблем, що виникають. Фактором ризику успішності шлюбу є дошлюбна вагітність нареченої, особливо коли подружжя молоде. У цьому випадку період залицяння

скорочується і молодята виявляються психологічно, економічно та особистісно не готові до майбутнього сімейного життя.

Коли ж розпадається молода сім'я дітей, тобто мова йде про сімейну пару, що тільки що утворилася, факторами ризику виступають неадекватна мотивація шлюбу і короткочасність знайомства, що не дозволяє партнерам співвіднести ціннісну основу укладення шлюбу.

Неадекватними мотивами шлюбу можуть бути прагнення одного або обох подружжя виділитися з прабатьківської сім'ї або з метою утвердження свого дорослого статусу, або для того, щоб уникнути конфліктів, сварок, емоційної напруженості у відносинах із власними батьками. Іншим неадекватним мотивом може стати гіпертрофоване бажання знайти заступництво та захист у партнера, щоб задовольнити потребу у безпеці. Партнер у цьому випадку сприймається інструментально - як гарант безпеки, і рішення про укладення шлюбу не ґрунтується на стосунках кохання та близькості. Така ситуація складається, коли пара починає зустрічатися або одружується після значної втрати - смерті близької коханої людини, розлучення, що тільки що відбулося, розставання з коханою людиною і т.п.

3. Несприятливі умови функціонування сім'ї. Це несприятливі житлові та матеріально-економічні умови, низька ефективність рольової поведінки членів сім'ї, депривація значних потреб членів сім'ї, девіантна поведінка подружжя (алкоголізм, наркоманія), висока конфліктність, сексуальна дисгармонія.

Факторами, що підвищують ступінь готовності сім'ї до розлучень, є урбанізація та зростання мобільності працездатного населення, зміна місця жінки у структурі професійної зайнятості суспільства та подальша індивідуалізація життєвої концепції, в якій цілям автономного особистісного зростання приділяється все більше значення обома статтями [14].

Поряд із факторами ризику розлучення можна говорити і про фактори толерантності, що знижують ймовірність розпаду сім'ї навіть в умовах проблем сімейного життя та конфліктності відносин. Найбільш істотне

значення набуває наявність у сім'ї дітей. Дитина досить часто постає як останній аргумент у прийнятті рішення подружжя про розлучення на користь збереження сім'ї. Наявність дітей знижує психологічне бажання та економічну обґрунтованість розлучення. Іншим важливим фактором, який утримує подружжя від розлучення є невпевненість у своєму економічному становищі після розлучення та можливості прогодувати дітей, забезпечити їм повноцінне виховання та освіту [18]

Працюючі дружини, які опиняються у стані і після розлучення мають забезпечити матеріально себе та дітей, виявляють більшу схильність до розлучення у проблемних сім'ях, ніж жінки, які не працюють або займаються низькооплачуваною працею [43].

Низьку готовність до розлучення виявляють жителі сільських районів, непрацюючі жінки та групи населення з рівнем доходу нижче за прожитковий мінімум. Спільність позасімейних інтересів та цілей також підвищує стійкість сім'ї до деструктивних впливів. І головний ресурс толерантності - безумовне збереження симпатії, прихильності та любові до партнера.

У нашій країні, згідно з новітніми дослідженнями, основними причинами розлучень є наступні (у відсотках до опитаних людей різного віку):

- матеріальні, побутові проблеми – 55 %;
- пияцтво одного з подружжя – 39 %;
- ослаблення цінності сім'ї – 27 %;
- подружня невірність – 19 %;
- психологічна несумісність – 17 %;
- одноманітність та нудьга сімейного життя – 12 %;
- нове кохання – 11 %;
- відсутність дітей – 7 %;
- інше – 2 [20].

Аналіз літератури показує, що розлучення включає два періоди – власне розлучення та построзлучний період, пов'язаний з подоланням наслідків розлучення та формуванням нової сімейної системи – неповної сім'ї.

Психологами виділяються три фази [26]:

1. Обдумування та прийняття рішення про розлучення.

Протягом цієї стадії відбувається наростання деструктивності та дисгармонійності сім'ї. Конфронтація партнерів та сварки стають хронічними. Превалює тривожність, погані настрої, почуття розчарування, незадоволеності, відчуження та охолодження, зневіри та недовіри. Зниження рівня суб'єктивної задоволеності шлюбом, почуття втрати любові призводять до виникнення холодності, ворожості та дистантності у відносинах подружжя, що є індикатором початку процесу емоційного розлучення. Обдумування та прийняття рішення про розлучення одним або обома подружжям триває від кількох днів до кількох років і ґрунтується на усвідомленні ними неможливості подальшого існування в рамках сімейної системи. Повідомлення чоловіком партнеру про прийняте рішення викликає шок, відчай, почуття порожнечі та хаосу, амбівалентність переживання, що становлять характерний патерн емоційного переживання відкинутим партнером рішення про розлучення. Рішення про розлучення або приймається другим чоловіком одночасно, або йдуть переговори та тайм-аут з відстрочкою прийняття остаточного рішення.

2. Планування ліквідації сімейної системи.

Ця фаза починається з моменту остаточного прийняття рішення про розлучення одним або обома подружжям. Властиві їй негативно-тривожний емоційний фон існування сім'ї, висока емоційна напруженість та фрустрованість становлять серйозну загрозу для розумного виходу із кризи. Ліквідація сімейної системи пов'язана з необхідністю зміни рольової структури сім'ї, перерозподілом її основних функцій та побудовою нового способу життя.

Її завдання:

- емоційне розлучення, що передбачає емоційну сепарацію подружжя; трансформацію емоційної прихильності до партнера;
- фізичне розлучення, що включає територіальну сепарацію і призводить до роздільного проживання колишнього подружжя;
- економічне розлучення - укладання угоди та домовленостей про поділ майна та житла, про форми економічної підтримки колишнім подружжям один одного, про внесок кожного з них у забезпечення матеріального благополуччя дітей та планування у разі потреби кроків щодо зміни місця та графіка роботи кожним із подружжя;
- соціальне розлучення включає два завдання - реорганізацію відносин з розширеною сім'єю та перебудову відносин зі значним соціальним оточенням, спільним колом друзів та колег;
- розлучення для батьків передбачає досягнення домовленостей між подружжям про відповідальність і конкретні форми опіки та участь у вихованні дітей; підготовку та інформування дітей про майбутнє розлучення та нові умови життя;
- релігійне розлучення - узгодження з релігійними канонами та отримання дозволу від духовника або ієрархів конфесії на розірвання шлюбу, якщо один із подружжя або обидва віруючі.

Таким чином, планування розпаду сімейної системи здійснюється шляхом переговорів щодо вирішення матеріальних, побутових та майнових проблем, пов'язаних із припиненням функціонування сім'ї. Якщо емоційне розлучення завершено чи його динаміка позитивна і відбиває прийняте рішення про доцільність припинення подружніх відносин, можливий конструктивний діалог між подружжям. Якщо немає і емоційні відносини подружжя пофарбовані почуттям образи, гніву, ворожості, то переговори заходять у безвихідь і набувають деструктивного характеру.

3. Сепарація.

Це завершальна фаза. Вона супроводжується припиненням ведення подружжям спільного господарства та спільного проживання. Нерідко вже на

цій фазі відбувається фізичне відділення подружжя - відхід у прабатьківську сім'ю або на інше місце проживання. Навіть якщо подружжя продовжує жити під одним дахом, відбувається поділ господарства, кімнат, бюджет перестає бути загальним тощо. Інтенсифікується процес емоційного розлучення - відбуваються афективна переоцінка характеру відносин із партнером та самого партнера, диференціація кордонів Я і Ти та встановлення нових правил та норм взаємодії. Важливим компонентом сепарації є трансформація образу Ми, побудова нового образу Ми, Я і Ти у майбутньому.

Період розлучення пов'язаний з юридичним оформленням нового статусу сім'ї, визнанням припинення дії колишніх прав та зобов'язань подружжя у зв'язку з розірванням шлюбу та прийняттям нових зобов'язань щодо збереження батьківських функцій. Тривалість цього періоду визначається правовими нормами (від 2 до 5 - місяців залежно від наявності у сім'ї дітей та добровільності рішення про розлучення обома подружжям). Розлучення - не просто проставлення штампу в паспорті як процедура юридичного оформлення нового сімейного статусу, а й оформлення економічного розриву, а також угоди про участь подружжя у вихованні дітей. Якщо батьки не досягають взаємної згоди про те, з ким залишаться проживати діти та як буде забезпечено реалізацію права одинокого батька на виховання дітей, рішення ухвалює суд. Саме він вирішує, з ким із батьків залишаться діти, виходячи з інформації про їх вік та поле; емоційної прихильності до батьків та інших членів сім'ї; фінансово-економічні умови, які може надати дітям кожен із батьків, природно за умови фінансової підтримки другого з батьків; можливості реалізації батьком виховної функції; стан соматичного та нервово-психічного здоров'я батьків та їх правовий статус. Зазвичай до підліткового віку питання, з ким мають залишитися діти, вирішується на користь матері.

У післярозлучний період, коли відбувається перебудова сімейної системи та її стабілізація, можна виділити три фази [16]:

- 1) післярозводу (до одного року);

2) фазу перебудови (2 роки);

3) фазу стабілізації (2 роки).

Усі члени сім'ї переживають кризу, що настає після юридичного оформлення розлучення. Сім'я на якийсь час може втратити здатність нормально функціонувати. Тривалість цієї фази різна (від кількох місяців до року) залежно від ресурсів сім'ї та соціальної підтримки.

Розлучення сприймається особистістю, особливо у перший момент, як доказ її неповноцінності, що призводить до гострого переживання нею власної неспроможності, невпевненості у собі, депресії, самозвинувачення; формування нового образу сім'ї в дітей віком - роздільне проживання та ставить перед дитиною завдання адаптацію новим умовам спілкування та співробітництва з кожним з батьків.

Ще один наслідок розлучення полягає в переживанні колишнім подружжям почуття особистісного краху [18]. Найчастіше розлучення відбувається з ініціативи однієї зі сторін. Відторгнутий партнер особливо тяжко переживає рішення про розлучення. Ініціатор розлучення навіть при явно негативному патерні почуттів та емоційних проявів, пов'язаних з ним, зберігає контроль над ситуацією, у той час як для відкинутого партнера характерним переживанням є почуття безсилля, безвиході. Особливо гостро переживають тривогу та страх втрати контролю над ситуацією жінки. Синдром построзлучення, що включає переживання депресії, безвиході, втрати сенсу життя, страху та розпачу, низької самооцінності, найбільш характерний для жінок. Чоловічий варіант синдрому построзлучення відрізняється почуттям самотності, пригніченості, розгубленості, порушеннями сну, апетиту, зверненням до алкоголю, зниженням інтересу до професійної діяльності, сексуальними розладами.

Завершальною фазою післярозлучного періоду є фаза стабілізації. На цьому етапі проблеми перебудови сім'ї успішно подолані, між колишнім подружжям встановлюються рівні партнерські відносини, стає можливим їхня ефективна співпраця у вихованні дітей. Психологічним критерієм стабілізації

сім'ї після розлучення є готовність колишнього подружжя прийняти минуле, визнати щасливі моменти свого шлюбу та висловити подяку партнеру за все добре, що їм довелося пережити разом.

Розлучення перестав бути одномоментним подією і має динаміку проживання. Існує модель розпаду подружніх відносин, що включає сім стадій [18].

1. Емоційне розлучення зумовлене руйнуванням ілюзій подружнього життя, почуттям незадоволеності, відчуженням подружжя, страхом і розпачом, спробами контролювати партнера, суперечками, прагненням уникнути проблем.

2. Час роздумів та розпачу перед розлученням супроводжується болем, злістю та страхом, суперечливістю почуттів та вчинків, найчастіше шоком, відчуттям порожнечі та хаосу. Робляться спроби повернути кохання, отримати допомогу від друзів, членів сім'ї.

3. Юридичне розлучення - оформлення розриву відносин відбувається на формальному рівні. Ця стадія пов'язана не лише з судочинством, а й за участю дедалі більшої кількості осіб у сімейних відносинах партнерів. Відносини розлучаються подружжя можуть включати у собі конфлікти, небезпеки чи прагнення переговорів. Під час розлучення та періоду правових суперечок залишений партнер може відчувати жалість до себе, безпорадність, почуття розпачу та агресії.

4. Економічне розлучення пов'язане з припиненням спільного господарювання та поділом сімейного бюджету (якщо до цього він був загальним).

5. Встановлення балансу між батьківськими обов'язками та правом на опіку пов'язане з переговорами батьків щодо подальших взаємин з дітьми та розподілу зон відповідальності. Основними завданнями даного етапу є створення нових відносин між батьком і дитиною, а також набуття почуття власної гідності та незалежності.

6. Час самодослідження та повернення до рівноваги після розлучення. Основна проблема цього періоду - самотність та наявність амбівалентних почуттів: нерішучості, оптимізму, жалю, смутку, цікавості, збудження, радості, смутку та ін. Починається пошук нових друзів, сфер активності, виробляється новий спосіб життя, визначаються обов'язки для всіх членів сім'ї.

7. Психологічне розлучення. На емоційному рівні - це прийняття факту розпаду відносин, стабілізація емоційного стану, опрацювання негативних почуттів, пов'язаних із розлученням. На когнітивно-поведінковому – готовність до дій, впевненість у своїх силах, відчуття самоцінності, поява почуття незалежності та автономії, пошук нових об'єктів для кохання та готовність до побудови нових відносин.

Для опису стадій розлучення можна запропонувати використовувати модифікацію моделі переживання втрати [36]:

1. Стадія заперечення. Спочатку реальність того, що відбувається, заперечується. Зазвичай людина витрачає на близькі відносини багато часу, енергії та почуттів, тому йому важко відразу змиритися з розлученням. На цій стадії актуалізується робота захисних механізмів: раціоналізація («нарешті прийшло звільнення», «рано чи пізно це все одно було б»), знецінення («насправді шлюб був жахливим», «мій чоловік повне нікчемність»), заперечення («нічого такого не трапилося», «все добре») та ін.

2. Стадія озлобленості. На цій стадії виникає почуття агресії щодо партнера. Залишений партнер переживає стан фрустрації, викликаний крахом його планів та надій. Нерідко він починає маніпулювати дітьми, намагаючись залучити їх у свій бік.

3. Стадія переговорів. Тут робляться спроби поновити шлюб. Подружжя використовують різні маніпуляції стосовно один одного, включаючи сексуальні відносини, загрозу вагітності або вагітність. Іноді вдаються до тиску партнера з боку оточуючих.

4. Стадія депресії. Коли заперечення, агресивність та переговори не приносять жодних результатів, настає пригнічений настрій. Людина почувається невдахою, її самооцінка, довіра до людей падають.

5. Стадія ухвалення. Ця стадія пов'язана з прийняттям факту розлучення і адаптацією до умов життя, що змінилися. У випадках, коли у шлюбі були діти, вони теж потребують підтримки та допомоги в адаптації до нової ситуації.

Вченими також приділяється увага процесу розпаду емоційних відносин подружжя. Існує модель, що включає чотири фази: інтрапсихічну, діадичну, соціальну та фазу «оздоблення» [30]. Кожна з них має свої специфічні особливості та цілі.

Мета інтрапсихічної фази полягає у розумінні того, що саме в цих відносинах є незадовільним, ідентифікації своїх проблем з невизначеними аспектами відносин, пошуку способів підвищення задоволеності партнером та відносинами з ним.

Результатом проходження першої фази можуть бути:

- примирення з існуючими у шлюбі проблемами;
- ухвалення рішення про те, щоб висловити партнерові своє незадоволення.

Цілі діадичної фази інші. Це конфронтація з партнером та перебудова чи припинення відносин із ним. Починають переважати негативні емоції, дедалі більше зростає тривожність, з'являється відчуття провини. Ця фаза може тривати роками. Для неї характерні «з'ясування відносин» між подружжям та спроби щось змінити в їхній взаємодії. Проходження другої фази можуть ознаменувати:

- перебудова та збереження відносин;
- ухвалення рішення про припинення відносин.

На соціальній фазі спостерігається постійний перехід від сварок до примирень, актуалізуються хвилювання і тривога з приводу свого майбутнього, страх самотності тощо. На цьому етапі процес розпаду сім'ї

залучаються інші люди (родичі, друзі). Через війну подружжя домагається прийняття найближчим соціальним оточенням факту припинення відносин.

Фаза «оздоблення» включає реорганізацію пережитого досвіду, його реінтерпретацію з метою створення більш сприятливої та нетравмуючої історії емоційних відносин із колишнім партнером. Можливі наступні варіанти результату цієї фази:

- примирення з фактом розпаду відносин, отримання позитивного досвіду, особисте зростання партнерів;
- минулий досвід сприймається як власна невдача.

В психології визначені фази розпаду емоційних відносин [27], а саме: 1. Усвідомлення незадоволеності. 2. Вираз незадоволеності. 3. Переговори. 4. Ухвалення рішень. 5. Трансформація відносин.

Запропонована черговість необов'язкова. Проходження перерахованих фаз індивідуально кожної подружньої пари. Процес розпаду може бути спрямований не так на припинення відносин, але в їх трансформацію. Циклічність відносин, куди входять фази, може повторюватися все життя.

Типи реагування на розлучення залежить від низки чинників [27]:

- особливостей розлучення (його форми, глибини, тривалості, кількості залучених до нього учасників);
- ставлення до нього з боку подружжя;
- наявних ресурсів (матеріальна та житлова забезпеченість, здоров'я, емоційний стан, дитячі проблеми, вік подружжя).

Найбільш поширеними стратегіями поведінки у ситуації розлучення є [36]:

1. Агресивна, яка виражається у бажанні зруйнувати життя партнера, заподіяти йому біль, помститися за заподіяні страждання.
2. Маніпулятивна, пов'язана з бажанням утримати, повернути шлюбного партнера будь-яким способом, навіть ціною втрати самоповаги та поваги партнера.

3. Приймаючи, зумовлена адекватною оцінкою реальності та прийняттям її такою, якою вона є, що дає можливість зберегти з колишнім партнером відносини, не знецінюючи спільно прожиті роки, та звести до мінімуму негативні наслідки для дітей.

Таким чином, розлучення – це складна кризова ситуація у сім'ї. Вона зачіпає і змінює багато сімейних характеристик, впливаючи на психологічний стан як дорослого (колишнього подружжя), так і дітей.

1.5 Психологічні особливості та наслідки переживання дитиною кризових ситуацій у сім'ї

На процес розвитку дитини впливає безліч сімейних факторів: стилі батьківської поведінки, кількість дітей у сім'ї та вікова різниця між ними, характер дитячих взаємин, застосовувані дисциплінарні дії. Крім того, соціальне навчання залежить багато в чому від структури та умов життя сім'ї: повна сім'я чи ні; чи всі її члени працюють; чи проживають разом із сім'єю бабуся, дідусь чи хтось із родичів; проживання у зручному будинку чи перенаселеній міській квартирі.

Багато життєвих ситуацій, таких як бідність, розлучення батьків, переїзд в інше місто, серйозні хвороби або тяжкі травми, а також зростання в умовах, небезпечних для життя, є постійними джерелами стресів для дітей та інших членів їхніх сімей. Кризові ситуації у сім'ї діє дитини різко негативно. Будинок перестає бути для нього опорою, він втрачає почуття безпеки, зникає джерело, яким була для нього сім'я.

Діти мають багато потреб, але слід обмежитися характеристикою лише основних [30]:

1. Потреба любові, доброзичливості і теплоті почуттів, звана також потреби у емоційному контакті. Дитина повинна відчувати інтерес батьків до

всіх її слів та дій. Зі свого боку, діти виявляють великий інтерес до життя батьків.

2. Необхідність самоствердження як особистості, в якій розвиваються і реалізуються свої індивідуальні здібності.

3. Потреба повазі. Дитина погано почувається, якщо до неї ставляться зневажливо і несерйозно, якщо її принижують, критикують і безперервно повчають. Від постійної критики він схильний відчувати свою неповноцінність.

Незадоволення основних потреб дітей дуже швидко проявляється у порушеннях поведінки дитини та у формуванні негативних рис особистості. Серед основних труднощів, із якими стикається дитина можна визначити наступні [27]:

– Труднощі, зумовлені несприятливими варіантами життєвого циклу, – ті, що виникають за відсутності в сім'ї одного з її членів (чоловіка, дітей). Причиною може бути розлучення, тривала розлука подружжя, позашлюбна дитина, смерть одного з членів сім'ї, бездітність подружжя.

При всій різноманітності варіантів розвитку сім'ї відзначається ряд загальних джерел порушень. Це, по-перше, функціональна порожнеча, тобто ситуація, коли одна з ролей, необхідна для успішного існування сім'ї, ніким не виконується. Наприклад, з віддаленням батька з сім'ї його частка у вихованні вже не є реалізованою. По-друге, можуть бути труднощі адаптації до самого факту, події, що породив несприятливий варіант розвитку сім'ї (розлучення, смерть одного з членів сім'ї, необхідність виховувати дитину поза шлюбом та ін.) суперечливість та багат шаровість процесів, що виникають у зв'язку з розлученням, показані дослідниками на матеріалі соціологічних досліджень сприйняття розлученими після розлученої ситуації.

– До ситуаційних порушень належать короточасні труднощі, але які становлять загрозу функціонуванню сім'ї (серйозні захворювання членів сім'ї, великі майнові втрати тощо). Значну роль у психологічному впливі цих труднощів відіграє фактор раптовості (родина виявляється не підготовленою

до події), винятковості (легше переживається труднощі, що торкаються багатьох родин), а також відчуття безпорадності (члени сім'ї впевнені, що вони нічого не можуть зробити для того, щоб забезпечити себе в майбутньому).

Слід розглянути особливості переживання дитиною труднощів, пов'язаних з ненормативними сімейними кризами.

Зрада як ненормативна сімейна криза, тільки з першого погляду не торкається дитини. Діти дуже сприйнятливі до сварок. А зрада без сварок немислима. Сила та глибина реакції на сварку батьків залежить від їхнього віку, від досвіду, отриманого досі в сім'ї, у житті, від їхнього характеру, темпераменту, вихованості, чутливості. Діти молодшого віку бувають так поглинені емоціями страху, страху, страждання, що не в змозі протиставити їм хоча б слабкі бар'єри розуму.

Навіть якщо діти дуже малі, вони все одно відчують конфліктний стан батьківських відносин. Для них гармонія в сімейних відносинах означає те, що вода для риби; вони можуть вільно «плавати», якщо у сім'ї панує роздратована атмосфера. Помічено, що діти дошкільного віку реагують на сварки між батьками дуже усвідомлено і тонко їх відчують. Їх зовні незначний обмін словами між батьками має значення; батьки розуміють це лише тоді, коли діти просять їх помиритись.

Переживання горя дитиною відбувається не так, як у дорослого. Дитина, яка переживає горе, часто стає більш замкненою, мовчазною, в гострих випадках навіть настає мутизм - повна втрата мови на нервовому ґрунті [30]. Дитина може усвідомлювати зв'язок свого стану з втратою. Вона часто скаржиться, що їй «нудно», але на пропозицію чимось зайнятися відповідає «небажання». Найулюбленишим суспільством стають для нього маленькі діти (що ще не вміють говорити), дуже старі люди, домашні тварини. Їхні переваги в тому, що вони «не чіпляються», але при цьому позбавляють самотності, з ними можна просто посидіти поряд, доторкнутися, доглядати без ризику вторгнення у свій внутрішній світ.

Часто діти в стані горя годинами виконують однакові дії - розставляють рядами іграшки, розкладають по коробках олівці або гудзики [22]. Вони охоче погоджуються на рутинну роботу, наприклад, чистять картоплю. Ще одне улюблене їхнє заняття – натягувати всюди мотузки та нитки, обмотуючи ніжки меблів, пов'язуючи між собою різні предмети. Таким чином, пише автор, вони намагаються хіба що «пов'язати» обірвані нитки свого життя, допомогти внутрішньому процесу наведення ладу та подолання хаосу.

Виходячи поступово зі стадії шоку, дитина може мати справу з новими аспектами горя. Один з яких є гнів. Дорослі теж зазнають гніву після втрати, злившись на лікарів, які не зробили всього необхідного, на самих себе, що не передбачили, не врятували, на долю, на самого пішла – чому не був обережний, чому не лікувався, чому не подумав про нас. Дитині зізнатися собі, що він злиться на батька, що покинув його, дуже страшно. Це особливість дитячої психіки - дитина ще усвідомлює повною мірою кордонів між особистостями і свідомістю різних людей [22].

Самій дитині її агресивність здається невмотивованою, безадресною. Це говорить про те, що дитина може ні з того ні з сього, на тлі рівного настрою, раптом штовхнути ногою іграшку, стілець, або вдарити кулаком чому доведеться. Крім спалахів люті, можуть виникати дисфорії - тривалі періоди дискомфорту, роздратування незрозуміло на що і все відразу. Дитині може не сподобатися звична їжа, починає дратувати одяг, заважають гучні звуки, сильні запахи.

Ще одна болісна складова процесу переживання горя – відчуття провини. Щодо цього діти набагато вразливіші за дорослих через особливості його мислення. Для дитини все, що відбувається навколо неї, відбувається через неї. «Якщо мами більше немає зі мною – це через те, що я поганий. У добрих дітей мами не вмирають» [22].

Слід зазначити, що діти мають неймовірний запас життєвих сил і здатність до адаптації, тому їхнє горе не триває безперервно, як у дорослих. Періоди горювання зазвичай змінюються просвітами, коли дитина, як ні в

чому не бувало, веселиться, грає, дивиться улюблені мультики. Діти ніби роблять перерви в роботі горя, справляючись із ним «по шматочках».

Інша ненормативна сімейна криза - інцест щодо дитини - накладає на її розвиток чималі наслідки. Дитина, що стала жертвою насильства з боку своїх батьків, виявляється у найскладнішому становищі. Він злиться на них - не може не злитися, адже через них вона зазнає болю та страху. Але відразу за хвилину агресії приходить болісна хвиля провини і жаху, що вони втрачені назавжди - через нього. В результаті дитина приходить у стан крайнього стресу, у неї з'являються ознаки аутоагресії - гніву, спрямованого на саму себе. Вона може до крові щипати і дряпати себе, під корінь згризати нігті, виривати у себе волосся, або «ненароком» щодня отримувати забиття, опіки, порізи; підлітки можуть серйозно думати про самогубство [22].

Напади гніву можуть чергуватись з періодами «правильного поведіння», що майже лякає від слухняності. Дитина раптом починає акуратно складати свої речі, сама сідає робити уроки, викликається допомогти по дому і т.п. Вона ніби сподівається магічно «все виправити», стати «хорошою дитиною, у якої все добре». Інший варіант «магічної поведінки» - дитина навмисно робить своє становище якомога жахливішим. Вона або жахливо веде себе, накликаючи на свою голову всі можливі кари, або тяжко хворіє (разом на всі хронічні захворювання, які у нього колись були, приєднавши до них пару нових).

Наслідки інцесту різноманітні та виявляються в емоційній, когнітивній та (або) поведінковій сферах особистості. У дітей, які зазнали сексуального насильства, створюється підвищений ризик розвитку наступних порушень:

- адикції: є дані про те, що такі діти у сім разів частіше зловживають алкоголем або іншими речовинами, що змінюють стан свідомості;
- схильність до суїциду: жертви інцесту в 10 разів частіше роблять суїцидальні спроби;

- заняття проституцією: велика кількість випадків дитячої та підліткової проституції супроводжується наявністю в анамнезі дитини сексуального насильства;
- психічні порушення: у дітей – жертв сексуального насильства симптоми психічних порушень виникають частіше, ніж у дітей, які не зазнавали насильства;
- посттравматичний стресовий розлад та сексуалізована поведінка;
- розвиток у зрілому віці емоційних розладів (фобії, депресія), мазохістичних тенденцій, сексуальних та подружніх проблем;
- якщо жертва інцесту отримує задоволення, її почуття сорому посилюється. У дівчинки може виникати характерний для багатьох жертв інцесту вид провини, при якому вона відчуває себе жінкою, яка відводить батька у матері, що ускладнює пошук підтримки та допомоги для неї [22].

Серед довгострокових небезпечних наслідків сексуальних чи розпусних дій для дитини виділяють [: спроби самогубств, страхи, депресія, зловживання алкоголем та наркотиками, переривання навчання у школі, стрес, сексуальні розлади, психічні проблеми загального характеру. За даними зарубіжних дослідників, з дівчаток, які зазнали сексуальних чи розпусних дій у дитинстві, 17% мали думки про самогубство і більше 30% зробили спробу самогубства або виконали інші дії самоушкодження. Відповідні цифри серед хлопчиків – 8 % та 33 % [30].

Згідно з іншими дослідженнями, 70% людей, які в дитинстві мали досвід, коли їхні статеві органи пестили або з якими здійснювали статевий акт без їхньої згоди, навіть якщо це не супроводжувалося насильством, до 21 року починають страждати на серйозні психічні відхиленнями. Ці відхилення включають маніакально-депресивний психоз, фобії, посттравматичний синдром, алкоголізм, наркоманію, антигромадську поведінку. Понад чверть людей намагалися вчинити самогубство. При цьому психічні відхилення спостерігалися лише у 27% людей, які не мали такого сексуального досвіду в дитинстві [27].

Тепер слід описати наслідки розлучення пов'язані із ненормативної сімейною кризою.

Дитина переживає через найменшу сварку батьків, та боїться її наслідків та повторення. Що ж говорити про переживання, почуття дитини, коли вона дізнається про те, що батьки вирішили розлучитися. Розлучення для дитини нерідко супроводжується трауром, у чомусь подібним до сумного переживання після смерті одного з батьків. Часто виникає відчуття смутку, втраченості, депресії. Потрясіння, гнів, смуток, страх, покинутість, пригніченість – це лише деякі з тих сильних відчуттів, які, як кажуть підлітки, вони зазнали після того, як дізналися, що їхні батьки збираються розлучитися. Коли один із батьків нарешті залишає сім'ю, діти можуть боятися того, що інший батько теж залишить їх. Дитина може відчувати смуток, сум'яття, гнів чи тривогу. Вони можуть стати пригніченим або почати демонструвати руйнівну поведінку у школі чи вдома [32].

Травматичність розлучення батьків зростає ще й у зв'язку з тим, що руйнація сім'ї не є наслідком вибору самої дитини. Вона змушена просто підкоритися батьківському рішення. Розпад сім'ї може представляти їй як крах її світу і викликати різні протестні, фобічні і депресивні реакції. На гостроту дитячих переживань може впливати кілька факторів [51]:

- характер внутрішньосімейних взаємин до розлучення та ступінь залучення дитини до вирішення подружніх проблем;
- особливості перебігу процесу розлучення;
- з ким із батьків залишається дитина після розлучення, стосунки з цим батьком;
- характер взаємовідносин колишнього подружжя після розлучення.

Серед найважливіших чинників, які визначають реакцію дітей на розлучення батьків, виділяються наступні [43]:

1. Ворожість, якою супроводжується розлучення. При високому рівні ворожості і гніву, що супроводжують розлучення, дітям важче пристосуватися

до ситуації. Конфлікт між батьками є основною причиною зниження почуття власного благополуччя. Коли батьки сваряться, у дітей розвиваються страхи та дратівливість. Вони стають особливо вразливими, коли їх змушують прийняти ту чи іншу сторону. Затяжні судові баталії за батьківські права, скандали при поділі майна, вирішення питань про режим побачень з дитиною батька, що йде з сім'ї, і про матеріальну підтримку ще більше ускладнюють ситуацію як для дорослих, так і для дітей.

2. Кількість змін, які відбулися у життя дитини. Якщо дитина продовжує жити в тому ж будинку, відвідувати ту ж школу і навколо нього залишилися ті ж друзі, до яких вона звикла, то наслідки розлучення переживаються нею легше. І навпаки, якщо повсякденне життя дитини зазнає великих змін і тепер їй доводиться жити то в одному, то в іншому будинку, розлучатися зі старими друзями, переходити в нову школу, її впевненість у собі та відчуття порядку в житті з великим ступенем ймовірності зазнають потрясіння. Чим більше змін зазнає життя дитини, особливо відразу після розлучення, тим важче їй пристосуватися до нових умов.

3. Характер відносин батьків із дітьми. Кохання та підтримка, які виявляють обоє батьків, суттєво допомагають дитині. Деякі дослідники спостерігали, що характер відносин, що продовжуються, між батьком і дитиною набагато важливіше, ніж присутність обох батьків вдома. Насправді іноді розлучення є більш позитивним варіантом для дитини, ніж спільне проживання з обома батьками, які постійно сперечаються і борються один з одним. Типовою поведінковою реакцією дітей молодшого шкільного віку та підлітків на розлучення є непослух, негативізм, бунт, протест, антисоціальна поведінка[37].

Дослідження особливостей реагування дітей дошкільного віку на розлучення показало, що дошкільнята з розлучених сімей зазнавали суттєвих труднощів протягом року після розлучення, але на другому році їх показники емоційного статусу та особистісного розвитку виявилися благополучнішими, ніж у дітей із дисгармонійних сімей [38]. Перші два роки після розлучення у

дошкільнят спостерігалася несприятлива симптоматика порушень емоційно-особистісного розвитку, потім відбувалася оптимізація, і через 3 роки за сприятливих умов виховання не спостерігалось жодних ознак перенесеної психологічної травми.

Помічено, що діти дошкільного віку вважають себе винними у розлученні батьків. Розвивається почуття ненависті та спраги помсти. Якщо дитина вирвана з-під захисту, вона змінює свою поведінку. Вони втрачають почуття безпеки та впевненість у тому, що впорається з труднощами. Народжується страх, а разом з ним виникають агресивність та почуття протиріччя. розвиваються схильність до доносів, цинізм, вони стають недовірливими, замикаються у собі [38]. У когось це породжує передчасний сексуальний інтерес та завищену самовпевненість. Відомі випадки, коли чотирирічні діти реагували на сварки між батьками з відчаєм: одна дитина зірвала гардини з вікна, інша просто хотіла втекти.

При порушенні контактів з батьками у дітей виникають найбільш гострі переживання, оскільки для дитини розпад сім'ї – це ламання стійкої сімейної структури, звичних стосунків з батьками, конфлікт між прихильністю до батька та матері [37].

Розлучення ставить перед дитиною непосильні для її віку завдання: орієнтацію у новій рольовій структурі без її колишньої визначеності, прийняття нових відносин із розлученими батьками [38].

Діти 2,5-3 років реагують на розпад сім'ї плачем, агресивністю, порушеннями пам'яті, уваги, розладом сну. Цей висновок підтверджується і зарубіжними дослідниками: емоційне здоров'я дітей безпосередньо пов'язане з існуванням постійно діючого спілкування дитини з обома батьками. Розлучення породжує в дитини відчуття самотності, відчуття власної неповноцінності [37]

Діти віком приблизно 10 років засуджують обох батьків або того, хто, на їхню думку, позбавив їхньої захищеності. Тяжких наслідків не буває тільки в

тому випадку, якщо розлучення батьків сприймається дитиною як звільнення від кошмару.

Дослідження показують, що протягом першого року після розлучення, як хлопчики, так і дівчатка демонструють більш вимогливу, неспокійну, агресивну та неслухняну поведінку у стосунках з однолітками та дорослими порівняно з дітьми з сімей, що не розпалися. За деякими даними, наслідки розлучень сильніше позначаються на хлопчиках, ніж дівчаток. Від двох місяців до року з часу розлучення вони стають некерованими, агресивними, втрачають самоконтроль, виявляють несамотійність та тривожність, інфантильні. На другий рік багато труднощів згладжуються і проблеми починають зменшуватись, проте лише в тих сім'ях, де діти успішно адаптуються до нової ситуації [32].

Можна виділити такі чинники, що впливають на характер переживання дітьми розлучення: стать батька, стать і вік дитини, особливості поведінки батьків у період построзлучення.

Вчені вказують, що стать батька, з яким залишається жити дитина, впливає на ефективність подолання ситуації розлучення. Значно більше поведінкових проблем констатувалося у разі, коли діти залишалися в сім'ї з батьком протилежної статі. Наприклад, хлопчики зазнавали більше труднощів, ніж дівчатка, якщо після розлучення залишалися з матір'ю. Відносини мати - син після розлучення складаються найбільш складно, можливо через проекцію на сина негативних якостей батька - винуватця розпаду сім'ї, або почуття провини, яке несвідомо приймає на себе син, ідентифікуючи себе з батьком, або почуття солідарності з батьком та негативної установки в щодо матері як винуватці руйнування сім'ї. Аналогічно дівчатка важче переживали розлучення, ніж хлопчики, якщо лишалися жити з батьком. Однак у сім'ях з підлітками, незалежно від їхньої статі, завжди різко зростала кількість проблем, якщо діти залишалися жити з батьком. Можливим поясненням є припущення, що з більшої завантаженості батько менш контролює поведінку дітей, ніж мати, а це призводить до зростання поведінкових проблем.

Вплив статі та віку дитини на характер переживання розлучення та адаптацію до її наслідків знаходить вираження у наступних тенденціях. Діти різного віку реагують різким сплеском поведінкових проблем на розлучення батьків. Проте характер, вираженість, ступінь дезадаптивності реакції мають вікову специфіку. В дитячому віці такий вплив несприятливий і позначається опосередковано через погіршення соціальної ситуації розвитку, якості материнської турботи, емоційного стану матері [32]. У молодших школярів менш помітна негативна симптоматика - успішність, дисципліна, але ці наслідки стабільніші. Найбільш несприятливо зазначений вплив у підлітковому віці, хоча в підлітка вже є ресурси для самостійного переосмислення ситуації. Дуже важко, коли діти самі дорослі - розлучення батьків сприймається ними як втрата стабільності світу. І повторні шлюби батьків також, навіть після вдівства.

Отже, найуразливішими у ситуації розлучення виявляються діти передпідліткового та молодшого підліткового віку. Найменшу толерантність до розлучення виявляють хлопчики передпідліткового віку. Дівчатка того ж віку адаптуються значно швидше.

Зникнення особливого інтересу до дитини після розлучення, нормальне ставлення до неї з боку батька, з яким вона залишилася, знову викликає у дитини потрясіння, і навіть кризи. Вона почувається розчарованою, покинутою, особливо якщо мати чи батько вступають у новий шлюб і з'являються інші діти, на яких також виливається батьківське кохання. Дитина намагається зберегти батьківську увагу, вона стає зухвалою, хвалиться, розігрує примхливого хворого або, справді, занедужує.

Довготривалі наслідки розлучення для психічного розвитку залежать від поведінки матері та батька. Вчені вказують, що на ефективності переживання дітьми розлучення впливають емоційна стабільність батька, з яким дитина залишилася жити; можливість збереження повноцінного спілкування з батьком, який залишив сім'ю; характер відносин між колишнім подружжям - батьками дитини. Як правило, після розлучення діти опиняються з матір'ю, яка

відчуває стрес через тягар відповідальності та рольової перевантаженості, помножений на емоційний дистрес та почуття особистісної неспроможності. Після розлучення матері часто змінюються на очах у дітей - стають збудженими, напруженими, амбівалентними, нестійкими у своїх емоційних проявах, схильними до тривоги, страхів, звинувачень, агресії та ін. Нестача часу призводить до зростання вимогливості до самостійності дитини, яка, як і мати, перебуває у стані емоційного дистресу; зміни виховного стилю батька у бік більшої авторитарності, директивності, жорсткості, непослідовності. Емоційна підтримка, спілкування, прояви любові та турботи стають дедалі рідшими, в результаті дитина переживає почуття знедоленості, самотності, тривоги, власної нікчемності.

Позитивний розвиток дитини в неповній сім'ї визначається низкою факторів [29]:

- Функціональність батьків. Альтруїстична самопожертва матері - зневага нею своїми інтересами, щастям і благополуччям заради дитини, - як правило, не породжує готовності у відповідь у дитини і не робить її щасливою, оскільки подібна позиція знаходить вираз у спотворенні виховання за типом потурання і провокує спотворення особистісного розвитку дитини, наводить до зростання конфліктів та конфронтації у підлітковому віці, у період автономізації дитини. Для того, щоб дитина була щасливою, батько теж повинен бути щасливим.

– Батьки у неповній сім'ї повинні зберігати позитивні стосунки та можливість співпраці у галузі виховання дитини хоча б на паритетних засадах. Категорично повинні бути виключені будь-які спроби спотворення образу екс-чоловіка, не можна уникати розмов про батька та уникати згадок про нього.

– Необхідно розширювати коло спілкування дитини: Потрібно створити умови для випробування та реалізації його інтересів – у клубах, гуртках, секціях.

– Не можна перетворювати дитину на предмет торгівлі, на засіб маніпулювання чоловіком. Часто батьки намагаються купити кохання дитини (подарунки, блага тощо). Вкрай несприятлива ситуація складається в тому

випадку, коли «війна за дитину» триває і після розлучення, приймаючи крайні форми до викрадення.

Таким чином, кризові ситуації у сім'ї не проходять без наслідків для дитини. Діти мають свої особливості переживання кризових ситуацій та наслідки цих ситуацій часто для дітей трагічні.

Висновки по розділу 1.

1. У психології та інших соціальних науках, термін «криза» використовується для опису періоду інтенсивної та непередбачуваної труднощі, стресу чи нестабільності, який може виникнути на різних рівнях і в різних сферах життя людини. Криза може виникнути як внаслідок зовнішніх подій чи внутрішніх конфліктів та може супроводжуватися важкими емоційними та психологічними переживаннями. Основні аспекти психологічного визначення кризи включають:

- інтенсивність емоційного стресу: криза часто супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, такими як тривога, страх, розчарування чи важкі емоції;
- відчуття загрози чи великих змін: кризові ситуації можуть виникати внаслідок подій, які сприймаються як загроза для стабільності чи нормального порядку речей;
- необхідність прийняття важливих рішень: криза часто вимагає прийняття важливих рішень, іноді в короткі строки, що може додатково збільшити рівень стресу;
- зміна у звичайному способі функціонування: криза може порушити звичний порядок речей, вимагаючи адаптації та перегляду звичайних способів функціонування;
- можливості для особистісного росту: в деяких випадках криза може бути джерелом можливостей для особистісного росту та розвитку;
- сприйняття обмеженого контролю: під час кризи людина часто сприймає обмежений контроль над ситуацією, що може викликати відчуття беспорядності та невизначеності.

Врахування психологічних аспектів кризи дозволяє розуміти та впливати на психологічні реакції людей під час важких ситуацій, а також розробляти стратегії психологічної підтримки та інтервенції.

Існує кілька різновидів криз, які можна розглядати з психологічного погляду, враховуючи різні аспекти життя та етапи розвитку людини. Ось кілька психологічних типів криз:

7. етапові кризи:

– кризи розвитку: виникають на етапах розвитку особистості, таких як підлітковий криза і криза середнього віку;

– кризи старіння: супроводжують старіння і можуть виникнути через втрату фізичної здатності чи переосмислення життєвих цілей;

8. сімейні та міжособистісні кризи:

– кризи в сім'ї: спричинені конфліктами, розлученням, втратою члена сім'ї або іншими складними подіями в родині;

– міжособистісні кризи: виникають у відносинах з близькими людьми, можуть бути пов'язані зі зміною взаємин, зрадою, конфліктами тощо;

9. професійні кризи:

– кризи кар'єри: спричинені невдоволеністю роботою, втратою роботи, переоцінкою кар'єрних цілей;

– кризи балансу між роботою та особистим життям: виникають при намаганні вирівняти вимоги професійного та особистого життя;

10. здоров'я та кризи хвороб:

– кризи здоров'я: виникають при тяжких захворюваннях, травмах або діагнозах, що впливають на психічний стан;

– психосоматичні кризи: спричинені стресом та впливом емоцій на фізичне здоров'я;

11. екзистенційні кризи:

– криза значущості: супроводжується пошуком сенсу життя та цільових орієнтирів;

– криза ідентичності: виникає при пошуку власного «хто я такий (ка)?» і саморефлексії;

12. травматичні кризи:

– кризи внаслідок травми: пов'язані з фізичними чи психічними травмами, включаючи терористичні атаки, аварії та насильство.

Розуміння різних типів криз допомагає психологам та іншим фахівцям у сфері психічного здоров'я розробляти ефективні стратегії підтримки та інтервенції в різних ситуаціях.

Психологічні стадії кризи можуть відрізнятися залежно від того, як вони описуються та класифікуються. Проте, існують загальні етапи, які часто спостерігаються у психологічному реагуванні на кризові ситуації. Зазвичай це може бути представлено такими стадіями:

6. етап шоку:

– характеристика: цей період настає безпосередньо після виникнення кризової ситуації;

– реакції: ступор, відчуття нереальності, емоційна заторможеність;

7. етап реакції:

– характеристика: особа починає осмислювати та відчувати наслідки ситуації;

– реакції: прояв емоцій, таких як гнів, страх, туга, поява фізичних та емоційних симптомів;

8. етап реконструкції:

– характеристика: особа розпочинає процес адаптації та відновлення психологічної рівноваги;

– реакції: спроби знову знайти стабільність, вибір шляхів подолання кризової ситуації;

9. етап прийняття:

– характеристика: особа приймає новий стан справ та розвиває новий спосіб життя;

– реакції: впорядковані стратегії пристосування, внутрішня гармонія, здатність дивитись у майбутнє;

10. етап відновлення:

– характеристика: відбувається повне або часткове відновлення функціонування та психологічного благополуччя.

– реакції: знову встановлюється нормальний ритм життя, відновлюється внутрішня стійкість та життєві цінності.

Важливо зазначити, що не всі люди проходять крізь всі ці стадії, і індивідуальні реакції можуть відрізнятися. Крім того, терміни та інтенсивність кожної стадії можуть бути різними для кожної особи. Підходи до подолання кризової ситуації можуть бути різними, в залежності від підтримки, ресурсів та особистих характеристик.

2. Сім'я - це соціально-психологічна система, що складається з індивідів, які спільно проживають та взаємодіють, об'єднані взаємними емоційними зв'язками та відповідальністю. У психології сім'я розглядається як основна соціальна структура, в якій формуються особистість, соціальні навички, цінності та психічне здоров'я індивіда.

Сім'я являє собою складну соціально-психологічну систему, і її характеристики можуть включати різноманітні аспекти:

1. емоційна атмосфера:

– підтримка і тепло. Сім'я може бути місцем емоційної підтримки, де члени сім'ї взаємодіють з теплотою та розумінням;

– конфлікти і стрес. З іншого боку, сімейна атмосфера може включати конфлікти та стресові ситуації, що впливають на емоційний стан членів сім'ї;

2. комунікація:

– відкритість та взаєморозуміння. Здатність вільно обговорювати та розуміти іншого важлива для позитивного розвитку сімейних відносин;

– блокування комунікації. Недостатність комунікації або її блокування може призводити до непорозумінь та конфліктів;

3. ролі:

- структура ролей. Визначення ролей в сім'ї (батько, мати, діти) та їх виконання може впливати на динаміку взаємин;

- рольові конфлікти. Неузгодженість або конфлікти у виконанні ролей можуть призводити до напруженості в сімейному середовищі;

4. виховання:

- стилі виховання. Різні стилі виховання (авторитарний, демократичний, пермісивний) можуть впливати на розвиток особистості дітей;

- спільні цінності. Формування спільних цінностей важливе для стабільності індивідуальних та сімейних цінностей;

5. адаптація до змін:

- гнучкість та реакція на зміни. Сім'я, яка може адаптуватися до змін у своєму складі або життєвих обставинах, зазвичай має кращий психологічний стан;

- кризові моменти. Важливо вміти вирішувати кризові ситуації та взаємодіяти в умовах стресу.

Ці характеристики формують психосоціальний контекст сім'ї, впливаючи на емоційний стан та психічне благополуччя її членів. Важливо враховувати, що сімейні відносини динамічні, і їхні особливості можуть змінюватися з часом.

До психологічних функцій сім'ї відноситься:

1. емоційна підтримка:

- сім'я створює емоційно безпечне середовище, де члени можуть ділитися своїми почуттями та досвідом;

- забезпечення емоційної підтримки допомагає вирішувати стресові ситуації та формує відчуття приналежності;

2. соціалізація та виховання:

- сім'я є першим агентом соціалізації, де діти набувають соціальні навички, цінності та норми поведінки;

– виховання в сім'ї визначає моральні та етичні стандарти, що впливають на формування особистості;

3. матеріальна та фізична підтримка:

– сім'я забезпечує матеріальну підтримку, забезпечуючи основні потреби своїх членів, такі як їжа, житло та медична допомога;

– фізична підтримка включає надання догляду та захисту у випадках хвороб чи труднощів;

4. створення соціальної ідентичності:

– сім'я допомагає в формуванні соціальної та культурної ідентичності своїх членів, передаючи традиції, мову та цінності;

– вона є основним контекстом для встановлення особистісних та соціальних ролей;

5. функція регулювання статусів:

– сім'я визначає соціальні та економічні статуси своїх членів, впливаючи на їхні можливості та обов'язки;

– регулювання статусів в сім'ї може впливати на взаємини та внутрішню динаміку;

6. підготовка до життя в суспільстві:

– сім'я готує своїх членів до життя в суспільстві, надаючи навички самостійності, самореалізації та адаптації;

3. Сімейна криза - стан сімейної системи, що характеризується порушенням гомеостатичних процесів, що призводять до фрустрації звичних способів функціонування сім'ї та неможливості впоратися з новою ситуацією, використовуючи старі моделі поведінки.

У кожній ненормативній сімейній кризі можна назвати такі взаємозалежні компоненти:

1. Кризова подія.

2. Сприйняття та розуміння членами сім'ї того, що відбувається.

3. Відношення членів сім'ї до цієї події та особливості її переживання ними.

4. Зміни у сімейній системі.

5. Можливі індивідуальні та загальносімейні способи виходу з кризи.

Подружня зрада може виконувати ряд функцій, являючи собою:

- спосіб завершення подружніх відносин та констатації факту неспроможності шлюбу;
 - спосіб привернути увагу шлюбного партнера та передачі йому метапослання про незадоволення певних потреб;
 - спосіб зберегти подружні відносини шляхом реалізації потреб, дефіцит задоволення яких у шлюбі відчувається досить гостро;
 - програвання сімейних сценаріїв;
- спосіб компенсувати почуття неповноцінності, підвищити самооцінку.

Наявність тяжкохворої людини є нелегким випробуванням для всієї родини. До категорії «сім'я з тяжкохворою людиною» належать сім'ї, де один із членів страждає на будь-яке серйозне соматичне або нервово-психічне захворювання, алкоголізм, патологічну ревності і т.п. . Хвороба одного з членів сім'ї супроводжується наростанням емоційного напруги у ній і фізичної навантаження в окремих її членів. Усі проблеми, із якими стикається сім'я хворого можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних ставляться збільшені витрати сім'ї, несприятливий вплив ситуації на здоров'я її членів, порушення ритму і розпорядку життя сім'ї.

Жертвою інцесту є дитина або дорослий, стосовно якої скоєно:

- фізичне насильство із сексуальним підтекстом або безпосередньо статевий акт;
- психологічне насильство, що включає моральний тиск із сексуальним підтекстом; розмови на сексуальні теми;
- демонстрація сексуальних дій у присутності об'єкта інцесту.

– Смерть члена сім'ї. Смерть члена сім'ї - одне з найсильніших потрясінь у житті як окремої людини, так і сім'ї загалом. Вплив цієї події на сімейну систему визначається значимістю нею померлого, його функціональної навантаженістю, статусом, ступенем емоційної близькості з родичами. Втрата члена сім'ї (особливо дорослого) може призвести до появи «функціональної порожнечі» у сімейній системі, що призводить до необхідності перерозподілу у ній ролей та функцій.

4. Розлучення - це розірвання шлюбу, тобто. юридичне припинення його за життя подружжя. Розлучення є ненормативний криза сім'ї, головним змістом якого є стан дисгармонічності, обумовлений порушенням гомеостазу сімейної системи, що вимагає реорганізації сім'ї як системи. Розлучення - це результат кризового розвитку відносин подружньої пари.

Основними причинами розлучень є:

1. Особистісні фактори ризику (індивідуально-типологічні особливості подружжя, досвід сімейного життя прабатьківської сім'ї, стан соматичного та нервово-психічного здоров'я, соціально-демографічні характеристики та ін.). Зазвичай чинником ризику вважається виховання майбутнього чоловіка у неповній чи дисгармонійній сім'ї. Причому особливого значення набувають емоційних порушень подружніх і дитячо-батьківських відносин - холодність, дистантність, ворожість. Значна різниця у віці, так само як і дистанція в освітньому та соціальному статусі майбутнього подружжя, також є істотними факторами ризику для сімейного життя.

2. Історія створення сім'ї - умови знайомства, особливості передшлюбного періоду, мотивація шлюбу, первинна сумісність подружжя. Стабільність шлюбу знижується, якщо період знайомства виявляється занадто коротким (менше півроку) і недостатнім для пізнання один одного та встановлення рівноправних відносин, у яких партнери навчаються взаєморозуміння та співробітництва у вирішенні проблем, що виникають. Фактором ризику успішності шлюбу є дошлюбна вагітність нареченої, особливо коли подружжя молоде. У цьому випадку період залицяння

скорочується і молодята виявляються психологічно, економічно та особистісно не готові до майбутнього сімейного життя.

Коли ж розпадається молода сім'я дітей, тобто мова йде про сімейну пару, що тільки що утворилася, факторами ризику виступають неадекватна мотивація шлюбу і короткочасність знайомства, що не дозволяє партнерам співвіднести ціннісну основу укладення шлюбу.

3. Несприятливі умови функціонування сім'ї. Це несприятливі житлові та матеріально-економічні умови, низька ефективність рольової поведінки членів сім'ї, депривація значних потреб членів сім'ї, девіантна поведінка подружжя (алкоголізм, наркоманія), висока конфліктність, сексуальна дисгармонія.

Факторами, що підвищують ступінь готовності сім'ї до розлучень, є урбанізація та зростання мобільності працездатного населення, зміна місця жінки у структурі професійної зайнятості суспільства та подальша індивідуалізація життєвої концепції, в якій цілям автономного особистісного зростання приділяється все більше значення обома статями.

5. Слід розглянути особливості переживання дитиною труднощів, пов'язаних з ненормативними сімейними кризами.

Зрада як ненормативна сімейна криза, тільки з першого погляду не торкається дитини. Діти дуже сприйнятливі до сварок. А зрада без сварок немислима. Сила та глибина реакції на сварку батьків залежить від їхнього віку, від досвіду, отриманого досі в сім'ї, у житті, від їхнього характеру, темпераменту, вихованості, чутливості. Діти молодшого віку бувають так поглинені емоціями страху, страху, страждання, що не в змозі протиставити їм хоча б слабкі бар'єри розуму.

Навіть якщо діти дуже малі, вони все одно відчують конфліктний стан батьківських відносин. Для них гармонія в сімейних відносинах означає те, що вода для риби; вони можуть вільно «плавати», якщо у сім'ї панує роздратована атмосфера. Помічено, що діти дошкільного віку реагують на сварки між батьками дуже усвідомлено і тонко їх відчують. Їх зовні незначний обмін

словами між батьками має значення; батьки розуміють це лише тоді, коли діти просять їх помиритись.

Переживання горя дитиною відбувається не так, як у дорослого. Дитина, яка переживає горе, часто стає більш замкненою, мовчазною, в гострих випадках навіть настає мутизм - повна втрата мови на нервовому ґрунті [30]. Дитина може усвідомлювати зв'язок свого стану з втратою. Вона часто скаржиться, що їй «нудно», але на пропозицію чимось зайнятися відповідає «небажання». Найулюбленішим суспільством стають для нього маленькі діти (що ще не вміють говорити), дуже старі люди, домашні тварини. Їхні переваги в тому, що вони «не чіпляються», але при цьому позбавляють самотності, з ними можна просто посидіти поряд, доторкнутися, доглядати без ризику вторгнення у свій внутрішній світ.

Часто діти в стані горя годинами виконують однакові дії - розставляють рядами іграшки, розкладають по коробках олівці або гудзики. Вони охоче погоджуються на рутинну роботу, наприклад, чистять картоплю. Ще одне улюблене їхнє заняття – натягувати всюди мотузки та нитки, обмотуючи ніжки меблів, пов'язуючи між собою різні предмети. Таким чином, пише автор, вони намагаються хіба що «пов'язати» обірвані нитки свого життя, допомогти внутрішньому процесу наведення ладу та подолання хаосу.

Виходячи поступово зі стадії шоку, дитина може мати справу з новими аспектами горя. Один з яких є гнів. Дорослі теж зазнають гніву після втрати, злившись на лікарів, які не зробили всього необхідного, на самих себе, що не передбачили, не врятували, на долю, на самого пішла – чому не був обережний, чому не лікувався, чому не подумав про нас. Дитині зізнатися собі, що він злиться на батька, що покинув його, дуже страшно. Це особливість дитячої психіки - дитина ще усвідомлює повною мірою кордонів між особистостями і свідомістю різних людей.

Травматичність розлучення батьків зростає ще й у зв'язку з тим, що руйнація сім'ї не є наслідком вибору самої дитини. Вона змушена просто підкоритися батьківському рішення. Розпад сім'ї може представляти їй як

крах її світу і викликати різні протестні, фобічні і депресивні реакції. На гостроту дитячих переживань може впливати кілька факторів:

- характер внутрішньо сімейних взаємин до розлучення та ступінь залучення дитини до вирішення подружніх проблем;
- особливості перебігу процесу розлучення;
- з ким із батьків залишається дитина після розлучення, стосунки з цим батьком;
- характер взаємовідносин колишнього подружжя після розлучення.

Серед найважливіших чинників, які визначають реакцію дітей на розлучення батьків, виділяються наступні:

1. Ворожість, якою супроводжується розлучення. При високому рівні ворожості і гніву, що супроводжують розлучення, дітям важче пристосуватися до ситуації. Конфлікт між батьками є основною причиною зниження почуття власного благополуччя. Коли батьки сваряться, у дітей розвиваються страхи та дратівливість. Вони стають особливо вразливими, коли їх змушують прийняти ту чи іншу сторону. Затяжні судові баталії за батьківські права, скандали при поділі майна, вирішення питань про режим побачень з дитиною батька, що йде з сім'ї, і про матеріальну підтримку ще більше ускладнюють ситуацію як для дорослих, так і для дітей.

2. Кількість змін, які відбулися у життя дитини. Якщо дитина продовжує жити в тому ж будинку, відвідувати ту ж школу і навколо нього залишилися ті ж друзі, до яких вона звикла, то наслідки розлучення переживаються нею легше. І навпаки, якщо повсякденне життя дитини зазнає великих змін і тепер їй доводиться жити то в одному, то в іншому будинку, розлучатися зі старими друзями, переходити в нову школу, її впевненість у собі та відчуття порядку в житті з великим ступенем ймовірності зазнають потрясіння. Чим більше змін зазнає життя дитини, особливо відразу після розлучення, тим важче їй пристосуватися до нових умов.

3. Характер відносин батьків із дітьми. Кохання та підтримка, які виявляють обоє батьків, суттєво допомагають дитині. Деякі дослідники спостерігали, що характер відносин, що продовжуються, між батьком і дитиною набагато важливіше, ніж присутність обох батьків вдома. Насправді іноді розлучення є більш позитивним варіантом для дитини, ніж спільне проживання з обома батьками, які постійно сперечаються і борються один з одним. Типовою поведінковою реакцією дітей молодшого шкільного віку та підлітків на розлучення є непослух, негативізм, бунт, протест, антисоціальна поведінка.

Позитивний розвиток дитини в неповній сім'ї визначається низкою факторів:

- Функціональність батьків. Альтруїстична самопожертва матері - зневага нею своїми інтересами, щастям і благополуччям заради дитини, - як правило, не породжує готовності у відповідь у дитини і не робить її щасливою, оскільки подібна позиція знаходить вираз у спотворенні виховання за типом потурання і провокує спотворення особистісного розвитку дитини, наводить до зростання конфліктів та конфронтації у підлітковому віці, у період автономізації дитини. Для того, щоб дитина була щасливою, батько теж повинен бути щасливим.

– Батьки у неповній сім'ї повинні зберігати позитивні стосунки та можливість співпраці у галузі виховання дитини хоча б на паритетних засадах. Категорично повинні бути виключені будь-які спроби спотворення образу екс-чоловіка, не можна уникати розмов про батька та уникати згадок про нього.

– Необхідно розширювати коло спілкування дитини: Потрібно створити умови для випробування та реалізації його інтересів – у клубах, гуртках, секціях.

– Не можна перетворювати дитину на предмет торгівлі, на засіб маніпулювання чоловіком. Часто батьки намагаються купити кохання дитини (подарунки, блага тощо). Вкрай несприятлива ситуація складається в тому випадку, коли «війна за дитину» триває і після розлучення, приймаючи крайні форми до викрадення.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РОЗЛУЧЕННЯ ЯК КРИЗОВОЇ СИТУАЦІЇ В СІМ'Ї НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

2.1 Організація та проведення дослідження

Основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури та такі методики емпіричного аналізу як:

1. Методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН), що дозволяє порівняти самопочуття, активність, настрої дітей із повних та сімей, що пережили розлучення.

Методика САН призначена для рефлексивної оцінки самопочуття, активності та настрою. Опитувальник складається з 30 пар протилежних характеристик, якими випробуваному пропонується оцінити свій стан. Кожна пара є шкалою, на якій випробуваний відзначає ступінь виразності тієї чи іншої характеристики свого стану.

Інструкція до опитувальника: «Вам пропонується описати свій стан, який ви відчуваєте зараз, за допомогою таблиці, що складається з 30 полярних ознак. Ви повинні в кожній парі вибрати ту характеристику, яка найточніше описує Ваш стан, і відзначити цифру, яка відповідає ступеню (силі) виразності даної характеристики. Нуль означає, що жодна з характеристик не переважає».

При підрахунку крайній рівень вираженості негативного полюса пари оцінюється у один бал, а крайній рівень вираженості позитивного полюса пари сім балів. При цьому потрібно враховувати, що полюси шкал не залежать від положення в таблиці і можуть розташовуватися праворуч від оцінок, так і зліва. Отримані бали групуються відповідно до ключа у три категорії та підраховується кількість балів по кожному з них.

- Самопочуття (сума балів за шкалами): 1,2,7,8,13,14,19,20,25,26.
- Активність (сума балів за шкалами): 3,4,9,10,15,16,21,22,27,28.
- Настрій (сума балів за шкалами): 5,6,11,12,17,18,23,24,29,30.

Отримані результати за кожною категорією діляться на 10. Середній бал шкали дорівнює 4. Оцінки, що перевищують 4 бали, говорять про сприятливий стан випробуваного, оцінки нижче чотирьох свідчать про зворотний. Нормальні оцінки стану лежать у діапазоні 5,0 – 5,5 балів.

2. Шкала Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

Пропонований тест є надійним та інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивної тривожності як стану) та особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини).

Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги. Реактивна тривожність характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю. Дуже висока реактивна тривожність викликає порушення уваги, іноді – тонкої координації. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, емоційними, невротичними зривами та психосоматичними захворюваннями.

Проте тривожність перестав бути спочатку негативним феноменом. Певний рівень тривожності - природна та обов'язкова особливість активної особистості. При цьому є оптимальний індивідуальний рівень «корисної тривоги».

Шкала самооцінки Ч.Д. Спілберга та Ю.Л. Ханіна складається з двох частин, що окремо оцінюють реактивну (РТ, висловлювання № 1-20) та особистісну (ОТ, висловлювання № 21-40) тривожність.

Особистісна тривожність щодо стабільна і пов'язані з ситуацією, оскільки є властивістю особистості. Реактивна тривожність, навпаки, буває викликана якоюсь конкретною ситуацією.

Показники РТ та ЛТ підраховуються за формулами:

$$РТ = \sum 1 - \sum 2 + 50,$$

де $\sum 1$ - сума закреслених цифр на бланку за пунктами 3, 4, 6, 7, 9, 13, 14, 17, 18;

$\sum 2$ - сума інших закреслених цифр (пункти 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 19, 20);

$$ЛГ = \sum 1 - \sum 2 + 35,$$

де $\sum 1$ - сума закреслених цифр на бланку за пунктами 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40; $\sum 2$ - сума інших закреслених цифр (пункти 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39).

При інтерпретації результат можна оцінювати так: до 30 - низька тривожність; 31-45 – помірна тривожність; 46 і більше – висока тривожність.

Значні відхилення рівня помірної тривожності вимагають особливої уваги; висока тривожність передбачає схильність до стану тривоги в людини у ситуаціях оцінки його компетентності. У цьому випадку слід знизити суб'єктивну значущість ситуації та завдань та перенести акцент на осмислення діяльності та формування почуття впевненості в успіху.

Низька тривожність, навпаки, вимагає підвищення уваги мотивів діяльності та підвищення почуття відповідальності. Але іноді дуже низька тривожність у показниках тесту є результатом активного витіснення особистістю високої тривоги з метою показати себе у «найкращому світлі».

3. Методика дослідження самовідносини (МДС). Методика містить 9 шкал.

Шкала 1 - внутрішня чесність (відкритість) включає у собі 11 пунктів із такими аспектами образу «Я», як самовідношення, поведінка, які, будучи значимими особистості (з погляду моральних норм), важко допускаються до усвідомлення.

Низькі значення шкали говорять про глибоку усвідомленість «Я», підвищену рефлексивність і критичність, здатність не приховувати від себе та інших навіть неприємну інформацію, незважаючи на її значущість.

Високі значення шкали говорять про закритість, нездатність чи небажання усвідомлювати і видавати значиму про себе інформацію.

Шкала 2 - самовпевненість містить пункти, що задають уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну, надійну людину, якій є за що себе поважати.

Позитивний полюс шкали відповідає високій зарозумілості, самовпевненості, відсутності внутрішньої напруженості.

Низькі значення говорять про незадоволеність собою та своїми можливостями, сумнів у здатності викликати повагу.

Шкала 3 - самокерівництво відбиває уявлення у тому, що основним джерелом активності та результатів, що стосуються як діяльності, і власної особистості суб'єкта, є він сам.

Високий бал за шкалою свідчить у тому, що людина чітко переживає власне «Я» як внутрішній стрижень, який інтегрує і організує його особистість і життєдіяльність, вважає, що його доля перебуває у його руках; відчуває обґрунтованість та послідовність своїх внутрішніх спонукань та цілей.

Низькі бали свідчать про підвладність «Я» впливам обставин, нездатність протистояти долі, погану саморегуляцію, розмитий фокус «Я», відсутність тенденцій пошуку причини вчинків і результатів у собі самому.

Ця шкала за змістом близька до психологічної змінної, що у літературі прийнято позначати як локус контролю.

Шкала 4 – дзеркальне «Я» (віддзеркалене самовідношення) включає пункти, пов'язані з очікуваним ставленням до себе з боку інших людей.

Високі значення шкали відповідають уявленню суб'єкта у тому, що його особистість, характер і діяльність здатні викликати у інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; з низькими значеннями пов'язане очікування протилежних почуттів стосовно себе від іншого.

Шкала 5 – самоцінність. Високі оцінки за цією шкалою відображають зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості та одночасно додану цінність свого «Я» для інших. Шкала відбиває емоційну оцінку себе, свого «Я» за внутрішніми інтимними критеріями любові, духовності, багатства внутрішнього світу.

Низькі бали за шкалою говорять про переоцінку свого духовного «Я», сумнів у цінності власної особистості, відстороненості, що межує з байдужістю до свого «Я», втрати інтересу до свого внутрішнього світу.

Шкала 6 – самоприйняття. Високий полюс відповідає дружньому ставленню до себе, злагоді з самим собою, схваленню своїх планів і бажань, емоційному, безумовному прийняттю себе таким, яким є, хай навіть із деякими недоліками.

Низький полюс свідчить про відсутність перелічених якостей - недостатнє самоприйняття, що є важливим симптомом внутрішньої дезадаптації.

Шкала 7 – самоприхильність. Високі значення шкали говорять про ригідність Я-концепції, прихильність, небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе. Дані переживання часто супроводжуються прихильністю до неадекватного Я-образу. В останньому випадку тенденція до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості.

Низькі значення свідчать про протилежні тенденції: бажання щось у собі змінити, відповідати ідеальному уявленню себе, незадоволеності собою.

Шкала 8 – внутрішня конфліктність. Високі значення за цією шкалою свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. Постійна незадоволеність та суперечки з собою протікають на тлі неадекватно заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось зробити чи змінити. Надмірне самокопання та рефлексія протікають на загальному негативному емоційному тлі по відношенню до себе. Причому конфліктна аутокомунікація не приносить полегшення, а навпаки, лише посилює негативні емоції.

Помірне підвищення за шкалою говорить про підвищену рефлексію, глибоке проникнення в себе, усвідомлення своїх труднощів, адекватний образ «Я» і відсутність витіснення.

Вкрай низькі значення шкали свідчать про заперечення проблем, закритість, поверхнєве самозадоволення.

Шкала 9 – самозвинувачення. Високі значення говорять про інтрапунітивність, самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи та невдачі, власні недоліки. За психологічним змістом шкала загалом подібна до попередньої шкали. Однак якщо значення 8-ї шкали характеризується конфліктністю, пов'язаною з недоліком самоповаги (недооцінкою своїх можливостей, компетентності, знань та здібностей), то значення 9-ї шкали є індикатором відсутності симпатії, що супроводжується негативними емоціями на свою адресу навіть незважаючи на високу оцінку власних якостей.

Вкрай низькі значення за 8-ю та 9-ю шкалами при загальному зниженні профілю за попередніми параметрами є індикаторами глибокої внутрішньої дезадаптації та кризової ситуації, що вимагає вживання психокорекційних заходів.

Випробуваному пред'являється тест, що містить 110 пунктів та стандартний бланк відповідей. Інструкція має на увазі два варіанти відповідей: «згоден - не згоден», які фіксуються випробуваними у відповідних позиціях бланка.

Значення підраховуються за 9 шкалами за допомогою спеціального ключа-трафарета, що накладається на бланк. Трафарет конструюється відповідно до ключа тесту. Отримані «сирі» бали за спеціальною шкалою переводять у стіни.

Проведена факторизація матриць інтеркореляцій значень шкал дозволила виділити три незалежні фактори.

Самоповага. У цей чинник увійшли значення шкал: відкритість (внутрішня чесність) (1), самовпевненість (2), самокерівництво (3), дзеркальне «Я» (відображення самовідносини) (4). Сукупність значень шкал висловлює оцінку свого «Я» випробуваного стосовно соціально-нормативним критеріям: моральності, успішності, волі, цілеспрямованості, соціального схвалення.

Автосимпатія. У цей фактор увійшли значення шкал: самоцінність (5), самоприйняття (6) та самоприв'язаність (7). Ці шкали у найчистішому вигляді відбивають емоційне ставлення до свого «Я».

Внутрішня невлаштованість. Цей фактор містить значення шкал: внутрішня конфліктність (8), самозвинувачення (9). Цей фактор пов'язаний з негативним самовідношенням, що не залежить від аутосимпатії та самоповаги.

Показники третього фактора можуть свідчити про дезадаптацію особистості та про потребу респондента у психологічній допомозі.

4. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Вважають, що ідея використання малюнку сім'ї для діагностики внутрішньосімейних відносин.

Дається наступна інструкція: «Намалюй на картинці всіх членів твоєї сім'ї, включаючи тебе, що робить щось. Намагайся малювати цілих людей, не мультяшок і не людей, що складаються з паличок. Пам'ятай: зображуй кожного, хто робить що-небудь, якусь дію».

Мета застосування тесту: виявлення особливостей внутрішньосімейних відносин. Завдання: на основі виконання зображення оцінити особливості сприйняття та переживань дитиною відносин у сім'ї.

Матеріал: для роботи необхідно використовувати аркуш білого паперу 15x20 см або 21x29 см, ручку, олівець, гумку.

У ході тестування відзначаються послідовність малювання деталей, паузи понад 15 секунд, стирання деталей, мимовільні коментарі дитини, емоційні реакції та їх зв'язок із зображенням.

Після виконання завдання треба прагнути одержати максимум інформації вербальним шляхом. Зазвичай ставляться такі питання: 1. Скажи, хто тут намальований? 2. Де вони? 3. Що вони роблять? Хто це вигадав? 4. Їм весело чи нудно? Чому? 5. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому? 6. Хто з них найнещасніший? Чому?

Інтерпретацію малюнка умовно розділимо втричі частини: 1) аналіз структури «Малюнок сім'ї»; 2) інтерпретацію особливостей графічних презентацій членів сім'ї; 3) аналіз процесу малювання.

Оцінюючи емоційного ставлення дитини до членів сім'ї слід звертати увагу до такі моменти графічних презентацій: 1) кількість деталей тіла. Чи є: голова, волосся, вуха, очі, зіниці, вії, брови, ніс, щоки, рот, шия, плечі, руки, долоні, пальці, ноги, ступні; декорування (деталі одягу та прикраси) шапка, комір, краватка, банти, кишені, ремінь, гудзики, елементи зачіски, складність одягу, прикраси, візерунки на одязі тощо; кількість використаних кольорів для малювання фігури.

Про сприйняття інших членів сім'ї та «Я-образі» малюючого можна судити на основі порівняння величин фігур, особливостей презентації окремих частин тіла та всієї фігури в цілому.

Достовірність отриманих результатів забезпечувалась використанням у дослідженні такого математичного методу як U-критерій Манна – Уїтні. Справжній статистичний метод був запропонований Френком Вілкоксоном, потім був покращений і розширений Х. Б. Манном та Д. Р. Уїтні, тому U-критерій частіше називають їх іменами. Критерій призначений для оцінки відмінностей між двома вибірками за рівнем якоїсь ознаки, кількісно вимірної. Він дозволяє виявляти різницю між малими вибірками, коли $n_1, n_2 \geq 3$ або $n_1=2, n_2 \geq 5$.

Цей метод визначає, чи достатньо мала зона значень, що перехрещуються, між двома рядами. 1-м рядом (вибіркою, групою) ми називаємо той ряд значень, у якому значення, за попередньою оцінкою, вище, а 2-м рядом - той, де вони імовірно нижчі. Чим менше область перехрещуваних значень, тим більш імовірно, що відмінності достовірні.

Процедура дослідження складалася з наступних етапів: на першому етапі здійснювався аналіз доступної літератури з цієї проблеми, потім - висування гіпотези, для перевірки якої було визначено план наукового дослідження, що включає вибір об'єкта, тобто групи людей, з якими буде проводитися

експеримент. У плані уточнювався предмет дослідження та вказувалося час та місце проведення дослідження. На наступному етапі здійснювалося проведення дослідження з наукового плану. Наступний етап включав первинний аналіз даних, отриманих після фіксації результатів експерименту, їх інтерпретацію, узагальнення.

У дослідженні прийняли участь діти віком 9 – 11 років у кількості 92 особи : діти із сімей, які недавно пережили розлучення, контрольна група , діти з повних сімей. Дослідження проводилось на базі шкіл м. Дніпра.

2.2 Аналіз результатів дослідження

Вивчення впливу розлучення як кризової ситуації у сім'ї в розвитку дитині здійснювалося за такими параметрам:

1. Вивчалася оперативна оцінка самопочуття, активності, настрою дітей із повної сім'ї та сімей, які пережили розлучення.

2. Аналізувалася реактивна та особистісна тривожність дітей з експериментальної та контрольної групи.

3. Досліджувалися особливості самовідносини у дослідженні дітей.

4. Вивчалися особливості сприйняття дітьми сім'ї та сімейних відносин.

Вивчення оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою здійснювалося за допомогою методики САН.

Аналіз отриманих даних показує, що у дітей із сімей, які пережили розлучення, оцінки за фактором самопочуття трохи нижче норми, це може свідчити про те, що самопочуття загалом задовільне, але при цьому діти не завжди почуваються комфортно. Чинник активності набагато нижче норми, отже, було виявлено явище зниженої активності, що найчастіше доходило до пасивності і в навчальній діяльності, і міжособистісних контактах. Настрій у дітей із неповних сімей також знижений.

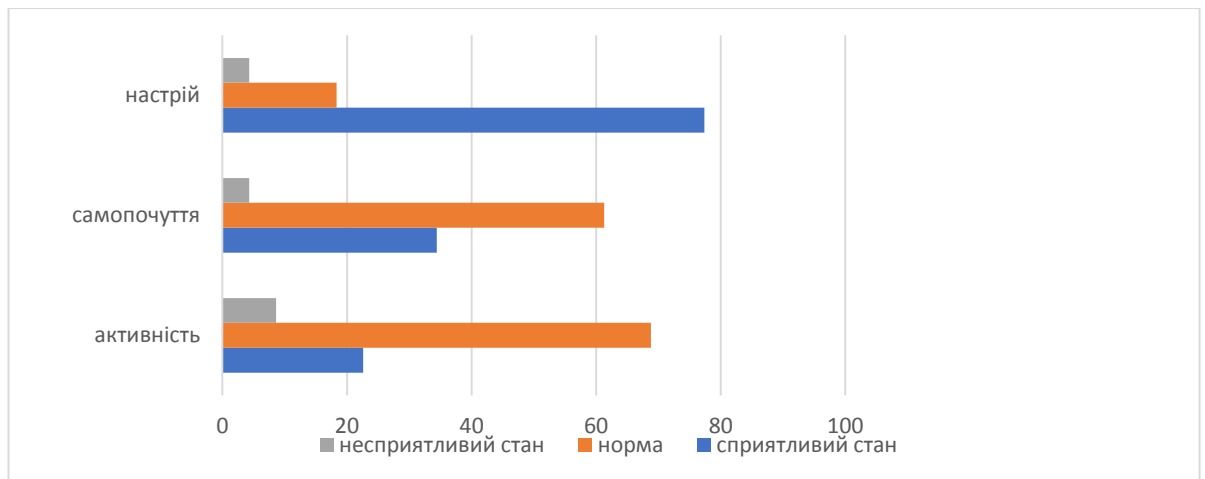

Рисунок 2.1. Результати вивчення самопочуття, активності, настрою дітей із повних сімей

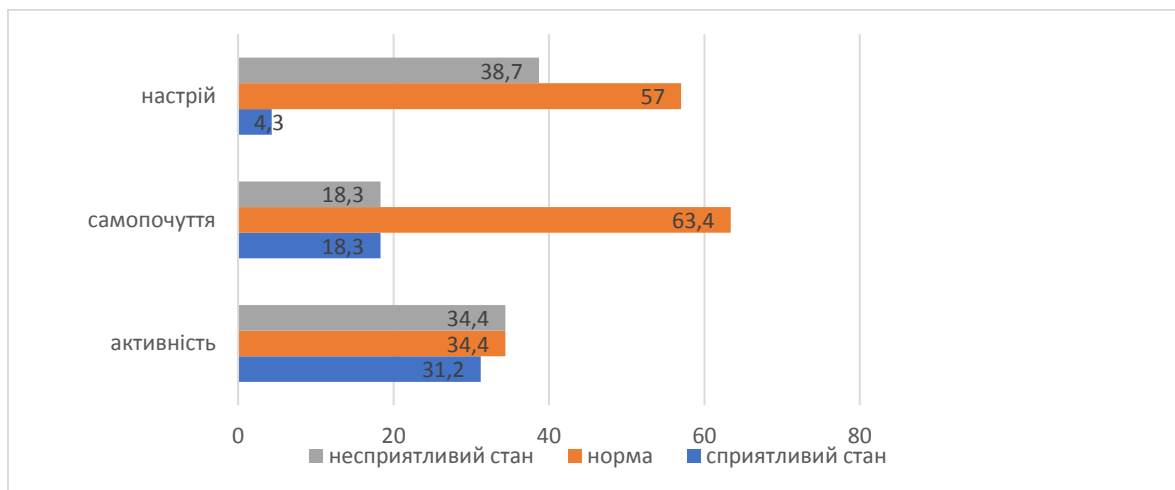

Рисунок 2.2. Результати вивчення самопочуття, активності, настрою дітей із сімей, які пережили розлучення

Діти з повних сімей результати за чинником активності перебувають у більшості межах норми. Це говорить про те, що діти із повних сімей почувуються комфортно. А результати за факторами «самопочуття» та особливо «настрою» трохи перевищують норму, що може свідчити про присутність збудженості у настрої та навчальній діяльності.

Таким чином, порівнявши результати за методикою САН, можна говорити про те, що у дітей із повних сімей показники самопочуття, активності та настрою вищі, ніж у дітей із сімей, які пережили розлучення. Це свідчить

про те, що діти з повних сімей емоційно більш адаптовані, ніж діти із сімей, які нещодавно пережили розлучення.

Далі аналізувалася реактивна та особистісна тривожність дітей із повних сімей та сімей, які нещодавно пережили розлучення. Для вивчення цих параметрів використовувалася методика Спілбергера.

Спілбергер під тривожністю розумів особливий емоційний стан, що часто виникає у людини і виявляється у підвищеній емоційній напруженості, що супроводжується страхами, занепокоєнням, побоюваннями, що перешкоджають нормальній діяльності або спілкуванню з людьми. Тривога – важлива персональна якість людини, досить стійка. Доведено існування двох якісно різних різновидів тривожності: особистісної та ситуативної (реактивної). Під особистісною тривожністю розуміється індивідуальна риса особистості людини, відбиває його схильність до емоційно негативним реакцій різні життєві ситуації, які у собі загрозу його (самооцінки, рівня домагань, ставлення себе і т.п.). Особистісна тривожність – це стабільна схильність людини реагувати на подібні соціальні ситуації підвищенням тривоги та занепокоєння. Реактивна (ситуаційна) тривожність визначається як тимчасове, стійке лише у певних життєвих ситуаціях стан тривожності, що породжується такими ситуаціями і, зазвичай, що виникає в інших ситуаціях. Цей стан виникає як звична емоційна і поведінкова реакція на такі ситуації. Ними, наприклад, можуть бути телефонні розмови, екзаменаційні випробування, спілкування з незнайомими людьми протилежної статі і т.д.

Аналіз отриманих даних говорить, що дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, характеризує підвищений рівень як реактивної, так і особистісної тривожності. Як знаємо, особистісна тривожність щодо стабільна і пов'язані з ситуацією, оскільки є властивістю особистості.

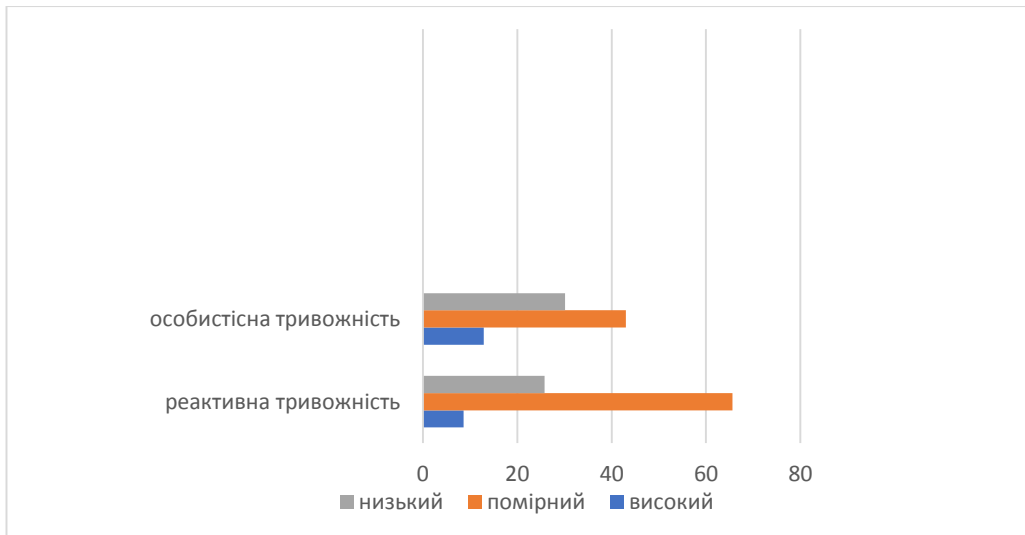

Рисунок 2.3. Рівень реактивної та особистісної тривожності дітей із повних сімей

Реактивна тривожність, навпаки, буває викликана якоюсь конкретною ситуацією. Для дітей із сімей, які пережили розлучення, властива стійка схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги.

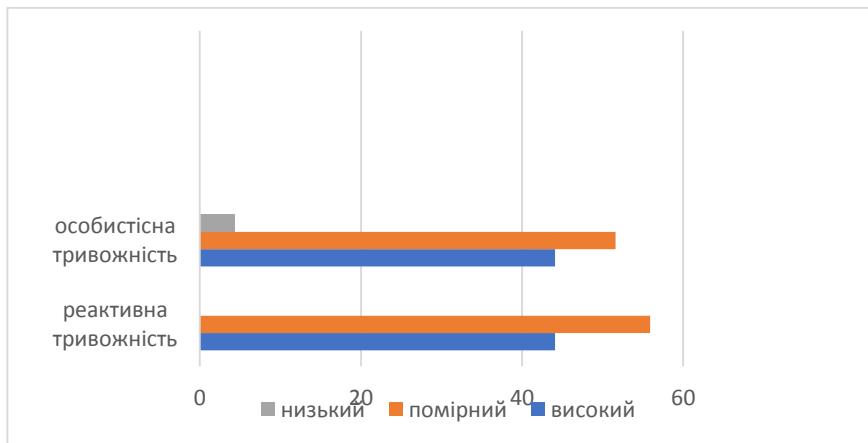

Рисунок 2.4. Рівень реактивної та особистісної тривожності дітей із сімей, які пережили розлучення

Високі та підвищені показники реактивної тривожності характеризують цих дітей підвищеною напругою, занепокоєнням, нервозністю. Можна говорити про те, що діти з повних сімей почувуються впевненіше і захищеніше порівняно з однолітками з сімей, де нещодавно відбулося розлучення.

Результати вивчення особливостей самовідносини дітей із повних сімей та сімей, що пережили розлучення показані на рисунках 2.5 та 2.6.

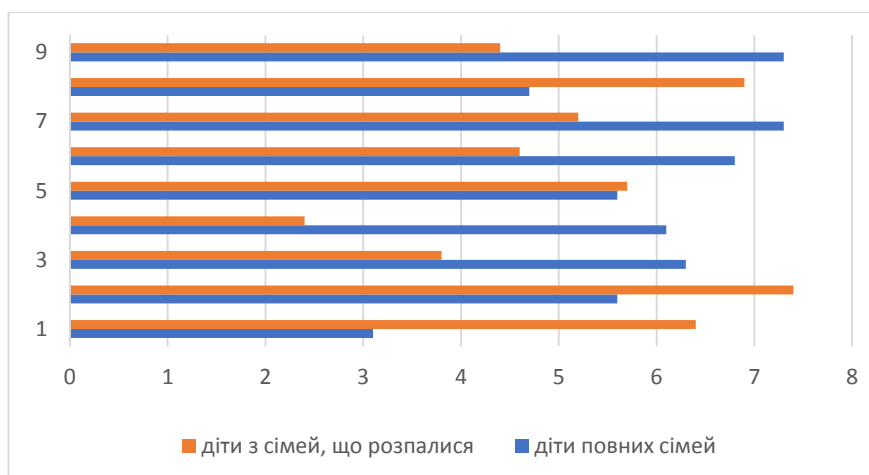

Рисунок 2.5. Результати вивчення особливостей самовідносини дітей

(шкала 1 - внутрішня чесність; шкала 2 - самовпевненість; шкала 3 - самокерівництво; шкала 4 - дзеркальне «Я»; шкала 5 - самоцінність; шкала 6 - самоприйняття; шкала 7 - самоприв'язаність; шкала 8 - внутрішня конфліктність;)

Порівняльний аналіз отриманих даних показує, що дітей із сімей, що пережили розлучення, характеризує сильна закритість, більш виражена незадоволеність собою та своїми можливостями, зниженою саморегуляцією, розмитим фокусом «Я», відсутність тенденцій пошуку причини вчинків і результатів у собі зниженою самоцінності. Цих дітей характеризує недостатнє самоприйняття, що є важливим симптом внутрішньої дезадаптації.

Особливо слід зазначити наявність у дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, внутрішню конфліктність, що може свідчити про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. Виражено в них і самозвинувачення, що говорить про готовність поставити собі в провину свої промахи та невдачі, власні недоліки.

Аналіз отриманих даних показує (рис. 2.6.), що у дітей із сімей, які пережили розлучення, знижено значення за шкалами самоповаги, аутосимпатії

та підвищено за шкалою внутрішньої невлаштованості. Вони загалом нижче оцінюють власне «Я» стосовно соціально-нормативних критеріїв: моральності, успішності, волі, цілеспрямованості, соціального схвалення. Вони знижено емоційне ставлення до свого «Я». Сукупність отриманих показників свідчить про наявність дезадаптації цих дітей.

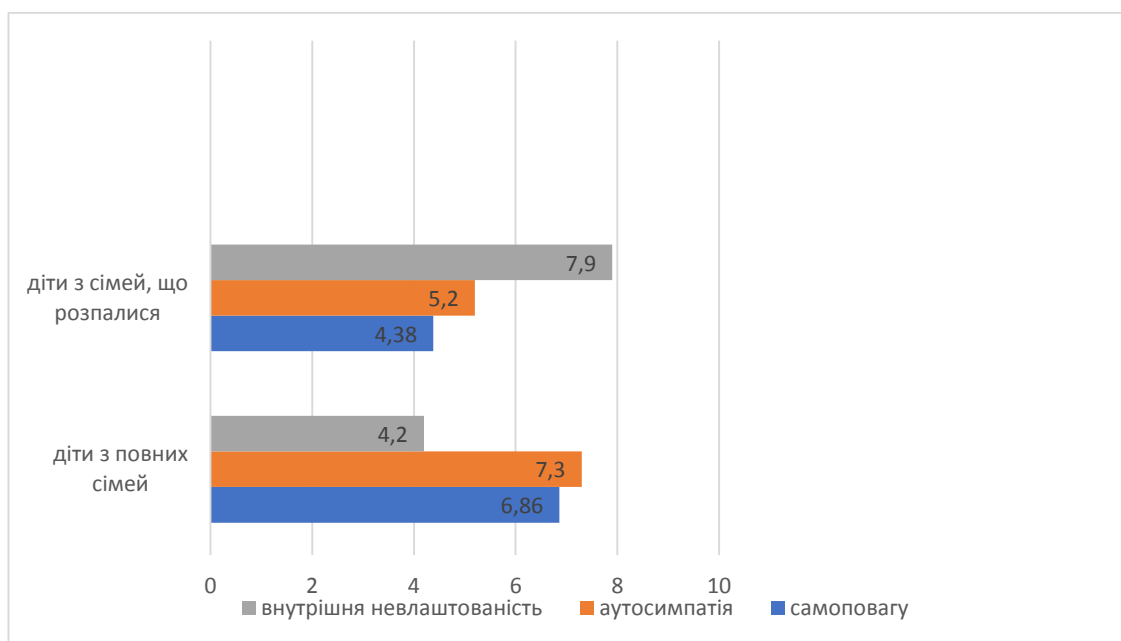

Рисунок 2.6. Співвідношення значень за шкалами другого порядку

Дані, отримані за допомогою об'єктивних методів дослідження, доповнювалися та уточнювалися результатами, отриманими за допомогою методики Кінетичний малюнок сім'ї.

Аналіз методики «Кінетичний малюнок сім'ї» спрямовано вивчення особистості дитини, особливо його емоційної сфери. Аналіз отриманих даних показує, що діти із сімей, які нещодавно пережили розлучення, дуже часто зменшували склад сім'ї, «забуваючи» намалювати тих членів сім'ї, які їм емоційно менш привабливі, з якими склалися конфліктні відносини. Також серед дітей з сімей, що розпалися, були малюнки, коли дитина не включала себе або замість сім'ї малювала тільки себе. В обох випадках малюючий не включає себе до складу сім'ї, що свідчить про відсутність почуття спільності. Для малюнків дітей із сімей, які пережили розлучення, характерне відділення

членів сім'ї один від одного. Це свідчить про почуття невключеності, відчуженості. На деяких малюнках у дітей з сімей, що розпалися, спостерігається тенденція не домальовувати членів своєї сім'ї.

Здебільшого усім малюнках в дітей із повних сімей було почуття спільності, оскільки діти не віддаляли членів сім'ї друг від друга. По малюнках видно, що з усіма намальованими членами сім'ї є почуття згуртованості та підтримки. Це дуже важливо для побудови добрих стосунків між усіма членами сім'ї. На малюнках дітей із повних сімей сім'ї зображені у повному складі. Це свідчить, що сім'ї цих дітей дружні, тобто дитина висловлює позитивні емоційні зв'язки між усіма членами сім'ї.

Порівнюючи малюнки дітей із повних сімей та сімей, які пережили розлучення, можна зробити такі висновки:

- у сім'ях, що розпалися, діти відчувають свою приналежність до сім'ї на 25% вище, ніж їхні однолітки в повних сім'ях;

- у 22 % малюнків відсутня мати, тим самим дитина з сім'ї, що розпалася, виражає своє амбівалентне ставлення до неї, у той час як у повних сім'ях мати присутня у всіх малюнках;

- Діти з сімей, які недавно пережили розлучення, в 20% висловлюють свою потребу в батьківській любові, увазі;

- Порухення внутрішньосімейних контактів спостерігається у 25% дітей з розпалися сімей, трохи нижче цей показник у повних сім'ях - 10%.

За спостереженнями, діти з повних сімей виявилися енергійними та веселими, вони старанно навчаються, вчителі дуже добре відгукуються про успішність та поведінку дітей. Вони уважні, допитливі, мають дуже багато друзів, вони товариські. Діти з сімей, які недавно пережили розлучення, навпаки, скромні, сором'язливі, спокійніші. Вони також є старанними учнями, але вчителі наголошують на проблемах з увагою та самоконтролем. Вони менш товариські, ніж їхні однолітки із повних сімей.

Використання U - критерію Манна - Уїтні показало, що практично за всіма параметрами, що вивчаються, спостерігається значущість відмінностей

у рівні досліджуваного ознаки. Так, найбільш достовірні відмінності виявлені за параметрами «Настрій», «Реактивна тривожність», «Особистісна тривожність», «Відкритість», «Дзеркальне Я», «Самообвинувачення» (рівень значущості 0,01). Значні розбіжності за параметрами «Самопочуття», «Активність», «Самоприйняття», «Саморокерівництво», «Самопров'язаність» та «Внутрішня конфліктність» (рівень значущості 0,05).

Не виявлено відмінностей за рівнем вимірюваної ознаки за шкалами «Самовпевність», «Самоцінність».

Таким чином, розлучення як кризова ситуація в сім'ї, значно впливає на особистість дитини. Цей вплив зачіпає багато сторін особистості, в першу чергу, дестабілізує емоційну сферу, порушує уявлення дитини про себе та про її сім'ю, знижує рівень її самопочуття та активності.

Можна визначити наступні рекомендації для психологів, щодо оптимізації впливу родинних криз на формування позитивної особистісної динаміки у дітей:

1. розуміння контексту кризи: фахівці повинні провести глибокий аналіз контексту родинної кризи, враховуючи особистісні риси дитини, сімейну динаміку та соціокультурні чинники. Розуміння специфічності кризової ситуації є ключовим для подальшої ефективної інтервенції;

2. забезпечення емоційної підтримки. Здійснення емоційної підтримки для дітей в рамках сімейної терапії та індивідуальних консультацій. Створення безпечного простору для вираження емоцій дозволяє дитині ефективно впоратися з кризовою ситуацією.

3. розвиток сприятливого сімейного середовища: залучення сім'ї до спільного розвитку позитивного сімейного середовища. Поширення стратегій позитивного спілкування, спільної діяльності та спільного вирішення проблем сприяє підтримці позитивної динаміки;

4. вдосконалення комунікативних навичок: тренування дітей щодо вдосконалення комунікативних навичок дозволяє їм ефективно виражати свої

почуття та думки, сприяє побудові взаєморозуміння в сім'ї та зниженню конфліктів;

5. розвиток резиліентності: впровадження програм розвитку резиліентності для дітей, які мають їм допомагати розвивати стратегії подолання стресу та вирішення труднощів, а також збільшують їхню стійкість до впливу кризових ситуацій.

Фахівці у галузі психології мають ключову роль у впливі на позитивний розвиток дітей під час родинних криз. Розуміння унікальних аспектів кризи та ефективного впровадження рекомендацій забезпечить оптимізацію впливу кризових ситуацій на формування позитивної особистісної динаміки у дітей, сприяючи їхньому психологічному добробуту та розвитку.

Висновки по розділу 2.

1. Основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури та такі методики емпіричного аналізу як:

1. Методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН), що дозволяє порівняти самопочуття, активність, настрої дітей із повних та сімей, що пережили розлучення.

Методика САН призначена для рефлексивної оцінки самопочуття, активності та настрою. Опитувальник складається з 30 пар протилежних характеристик, якими випробуваному пропонується оцінити свій стан. Кожна пара є шкалою, на якій випробуваний відзначає ступінь виразності тієї чи іншої характеристики свого стану.

2. Шкала Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

Пропонований тест є надійним та інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивної тривожності як стану) та особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини).

Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги. Реактивна тривожність характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю. Дуже висока реактивна тривожність викликає порушення уваги, іноді – координації. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, емоційними, невротичними зривами та психосоматичними захворюваннями.

Шкала самооцінки Ч.Д. Спілберга та Ю.Л. Ханіна складається з двох частин, що окремо оцінюють реактивну (РТ, висловлювання № 1-20) та особистісну (ОТ, висловлювання № 21-40) тривожність.

3. Методика дослідження самовідносини (МДС). Методика містить 9 шкал.

Шкала 1 - внутрішня чесність (відкритість) включає у собі 11 пунктів із такими аспектами образу «Я», як самовідношення, поведінка, які, будучи значимими особистості (з погляду моральних норм), важко допускаються до усвідомлення.

Шкала 2 - самовпевненість містить пункти, що задають уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну, надійну людину, якій є за що себе поважати.

Шкала 3 - самокерівництво відбиває уявлення у тому, що основним джерелом активності та результатів, що стосуються як діяльності, і власної особистості суб'єкта, є він сам.

Шкала 4 – дзеркальне «Я» (віддзеркалене самовідношення) включає пункти, пов'язані з очікуваним ставленням до себе з боку інших людей.

Шкала 5 – самоцінність. Високі оцінки за цією шкалою відображають зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості та одночасно додану цінність свого «Я» для інших.

Шкала 6 – самоприйняття. Високий полюс відповідає дружньому ставленню до себе, згоді з самим собою, схваленню своїх планів і бажань, емоційному, безумовному прийняттю себе таким, яким є, хай навіть із деякими недоліками.

Шкала 7 – самоприхильність. Високі значення шкали говорять про ригідність Я-концепції, прихильність, небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе. Дані переживання часто супроводжуються прихильністю до неадекватного Я-образу. В останньому випадку тенденція до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості.

Шкала 8 – внутрішня конфліктність. Високі значення за цією шкалою свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. Постійна незадоволеність та суперечки з собою протікають на тлі неадекватно заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй

здатності щось зробити чи змінити. Надмірне самокопання та рефлексія протікають на загальному негативному емоційному тлі по відношенню до себе. Причому конфліктна аутокомунікація не приносить полегшення, а навпаки, лише посилює негативні емоції.

Шкала 9 – самозвинувачення. Високі значення говорять про інтрапунітивність, самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи та невдачі, власні недоліки. За психологічним змістом шкала загалом подібна до попередньої шкали.

4. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Вважають, що ідея використання малюнку сім'ї для діагностики внутрішньосімейних відносин.

Мета застосування тесту: виявлення особливостей внутрішньосімейних відносин. Завдання: на основі виконання зображення оцінити особливості сприйняття та переживань дитиною відносин у сім'ї.

Після виконання завдання треба прагнути одержати максимум інформації вербальним шляхом. Зазвичай ставляться такі питання: 1. Скажи, хто тут намальований? 2. Де вони? 3. Що вони роблять? Хто це вигадав? 4. Їм весело чи нудно? Чому? 5. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому? 6. Хто з них найнещасніший? Чому?

Інтерпретацію малюнка умовно розділимо втричі частини: 1) аналіз структури «Малюнок сім'ї»; 2) інтерпретацію особливостей графічних презентацій членів сім'ї; 3) аналіз процесу малювання.

Достовірність отриманих результатів забезпечувалась використанням у дослідженні такого математичного методу як U-критерій Манна – Уїтні.

2. Порівнявши результати за методикою САН, можна говорити про те, що у дітей із повних сімей показники самопочуття, активності та настрою вищі, ніж у дітей із сімей, які пережили розлучення. Це свідчить про те, що діти з повних сімей емоційно більш адаптовані, ніж діти із сімей, які нещодавно пережили розлучення.

Аналіз отриманих даних говорить, що дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, характеризує підвищений рівень як реактивної, так і особистісної тривожності. Як знаємо, особистісна тривожність щодо стабільна і пов'язані з ситуацією, оскільки є властивістю особистості.

Реактивна тривожність, навпаки, буває викликана якоюсь конкретною ситуацією. Для дітей із сімей, які пережили розлучення, властива стійка схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги.

Високі та підвищені показники реактивної тривожності характеризують цих дітей підвищеною напругою, занепокоєнням, нервозністю. Можна говорити про те, що діти з повних сімей почуваються впевненіше і захищеніше порівняно з однолітками з сімей, де нещодавно відбулося розлучення.

Порівняльний аналіз отриманих даних показує, що дітей із сімей, що пережили розлучення, характеризує сильна закритість, більш виражена незадоволеність собою та своїми можливостями, зниженою саморегуляцією, розмитим фокусом «Я», відсутність тенденцій пошуку причини вчинків і результатів у собі зниженою самоцінності. Цих дітей характеризує недостатнє самоприйняття, що є важливим симптом внутрішньої дезадаптації.

Особливо слід зазначити наявність у дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, внутрішню конфліктність, що може свідчити про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. Виражено в них і самозвинувачення, що говорить про готовність поставити собі в провину свої промахи та невдачі, власні недоліки.

Порівнюючи малюнки дітей із повних сімей та сімей, які пережили розлучення, можна зробити такі висновки:

- у сім'ях, що розпалися, діти відчують свою приналежність до сім'ї на 25% вище, ніж їхні однолітки в повних сім'ях;

- у 22 % малюнків відсутня мати, тим самим дитина з сім'ї, що розпалася, виражає своє амбівалентне ставлення до неї, у той час як у повних сім'ях мати присутня у всіх малюнках;

- Діти з сімей, які недавно пережили розлучення, в 20% висловлюють свою потребу в батьківській любові, увазі;

- Порушення внутрішньосімейних контактів спостерігається у 25% дітей з розпалася сімей, трохи нижче цей показник у повних сім'ях - 10%.

За спостереженнями, діти з повних сімей виявилися енергійними та веселими, вони старанно навчаються, вчителі дуже добре відгукуються про успішність та поведінку дітей. Вони уважні, допитливі, мають дуже багато друзів, вони товариські. Діти з сімей, які недавно пережили розлучення, навпаки, скромні, сором'язливі, спокійніші. Вони також є старанними учнями, але вчителі наголошують на проблемах з увагою та самоконтролем. Вони менш товариські, ніж їхні однолітки із повних сімей.

Використання U - критерію Манна - Уїтні показало, що практично за всіма параметрами, що вивчаються, спостерігається значущість відмінностей у рівні досліджуваної ознаки. Так, найбільш достовірні відмінності виявлені за параметрами «Настрій», «Реактивна тривожність», «Особистісна тривожність», «Відкритість», «Дзеркальне Я», «Самообвинувачення» (рівень значущості 0,01). Значні розбіжності за параметрами «Самопочуття», «Активність», «Самоприйняття», «Саморокерівництво», «Самопров'язаність» та «Внутрішня конфліктність» (рівень значущості 0,05).

Не виявлено відмінностей за рівнем вимірюваної ознаки за шкалами «Самовпевність», «Самоцінність».

Таким чином, розлучення як кризова ситуація в сім'ї, значно впливає на особистість дитини. Цей вплив зачіпає багато сторін особистості, в першу чергу, дестабілізує емоційну сферу, порушує уявлення дитини про себе та про її сім'ю, знижує рівень її самопочуття та активності.

Можна визначити наступні рекомендації для психологів, щодо оптимізації впливу родинних криз на формування позитивної особистісної динаміки у дітей:

1. розуміння контексту кризи: фахівці повинні провести глибокий аналіз контексту родинної кризи, враховуючи особистісні риси дитини, сімейну динаміку та соціокультурні чинники. Розуміння специфічності кризової ситуації є ключовим для подальшої ефективної інтервенції;

2. забезпечення емоційної підтримки. Здійснення емоційної підтримки для дітей в рамках сімейної терапії та індивідуальних консультацій. Створення безпечного простору для вираження емоцій дозволяє дитині ефективно впоратися з кризовою ситуацією.

3. розвиток сприятливого сімейного середовища: залучення сім'ї до спільного розвитку позитивного сімейного середовища. Поширення стратегій позитивного спілкування, спільної діяльності та спільного вирішення проблем сприяє підтримці позитивної динаміки;

4. вдосконалення комунікативних навичок: тренування дітей щодо вдосконалення комунікативних навичок дозволяє їм ефективно виражати свої почуття та думки, сприяє побудові взаєморозуміння в сім'ї та зниженню конфліктів;

5. розвиток резилієнтності: впровадження програм розвитку резилієнтності для дітей, які мають їм допомагати розвивати стратегії подолання стресу та вирішення труднощів, а також збільшують їхню стійкість до впливу кризових ситуацій.

Фахівці у галузі психології мають ключову роль у впливі на позитивний розвиток дітей під час родинних криз. Розуміння унікальних аспектів кризи та ефективне впровадження рекомендацій забезпечить оптимізацію впливу кризових ситуацій на формування позитивної особистісної динаміки у дітей, сприяючи їхньому психологічному добробуту та розвитку.

ВИСНОВКИ

1. У психології та інших соціальних науках, термін «криза» використовується для опису періоду інтенсивної та непередбачуваної труднощі, стресу чи нестабільності, який може виникнути на різних рівнях і в різних сферах життя людини. Криза може виникнути як внаслідок зовнішніх подій чи внутрішніх конфліктів та може супроводжуватися важкими емоційними та психологічними переживаннями. Основні аспекти психологічного визначення кризи включають:

- інтенсивність емоційного стресу: криза часто супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, такими як тривога, страх, розчарування чи важкі емоції;

- відчуття загрози чи великих змін: кризові ситуації можуть виникати внаслідок подій, які сприймаються як загроза для стабільності чи нормального порядку речей;

- необхідність прийняття важливих рішень: криза часто вимагає прийняття важливих рішень, іноді в короткі строки, що може додатково збільшити рівень стресу;

- зміна у звичайному способі функціонування: криза може порушити звичний порядок речей, вимагаючи адаптації та перегляду звичайних способів функціонування;

- можливості для особистісного росту: в деяких випадках криза може бути джерелом можливостей для особистісного росту та розвитку;

- сприйняття обмеженого контролю: під час кризи людина часто сприймає обмежений контроль над ситуацією, що може викликати відчуття безпорадності та невизначеності.

Врахування психологічних аспектів кризи дозволяє розуміти та впливати на психологічні реакції людей під час важких ситуацій, а також розробляти стратегії психологічної підтримки та інтервенції.

Існує кілька різновидів криз, які можна розглядати з психологічного погляду, враховуючи різні аспекти життя та етапи розвитку людини. Можна визначити кілька психологічних типів криз:

1. етапові кризи:

- кризи розвитку: виникають на етапах розвитку особистості, таких як підлітковий криза і криза середнього віку;
- кризи старіння: супроводжують старіння і можуть виникнути через втрату фізичної здатності чи переосмислення життєвих цілей;

2. сімейні та міжособистісні кризи:

- кризи в сім'ї: спричинені конфліктами, розлученням, втратою члена сім'ї або іншими складними подіями в родині;
- міжособистісні кризи: виникають у відносинах з близькими людьми, можуть бути пов'язані зі зміною взаємин, зрадою, конфліктами тощо;

3. професійні кризи:

- кризи кар'єри: спричинені невдоволеністю роботою, втратою роботи, переоцінкою кар'єрних цілей;
- кризи балансу між роботою та особистим життям: виникають при намаганні вирівняти вимоги професійного та особистого життя;

4. здоров'я та кризи хвороб:

- кризи здоров'я: виникають при тяжких захворюваннях, травмах або діагнозах, що впливають на психічний стан;
- психосоматичні кризи: спричинені стресом та впливом емоцій на фізичне здоров'я;

5. екзистенційні кризи:

- криза значущості: супроводжується пошуком сенсу життя та цільових орієнтирів;
- криза ідентичності: виникає при пошуку власного «хто я такий (ка)?» і саморефлексії;

6. травматичні кризи:

– кризи внаслідок травми: пов'язані з фізичними чи психічними травмами, включаючи терористичні атаки, аварії та насильство.

Розуміння різних типів криз допомагає психологам та іншим фахівцям у сфері психічного здоров'я розробляти ефективні стратегії підтримки та інтервенції в різних ситуаціях.

Психологічні стадії кризи можуть відрізнятися залежно від того, як вони описуються та класифікуються. Проте, існують загальні етапи, які часто спостерігаються у психологічному реагуванні на кризові ситуації. Зазвичай це може бути представлено такими стадіями:

1. етап шоку:

– характеристика: цей період настає безпосередньо після виникнення кризової ситуації;

– реакції: ступор, відчуття нереальності, емоційна заторможеність;

2. етап реакції:

– характеристика: особа починає осмислювати та відчувати наслідки ситуації;

– реакції: прояв емоцій, таких як гнів, страх, туга, поява фізичних та емоційних симптомів;

3. етап реконструкції:

– характеристика: особа розпочинає процес адаптації та відновлення психологічної рівноваги;

– реакції: спроби знову знайти стабільність, вибір шляхів подолання кризової ситуації;

4. етап прийняття:

– характеристика: особа приймає новий стан справ та розвиває новий спосіб життя;

– реакції: впорядковані стратегії пристосування, внутрішня гармонія, здатність дивитись у майбутнє;

5. етап відновлення:

– характеристика: відбувається повне або часткове відновлення функціонування та психологічного благополуччя.

– реакції: знову встановлюється нормальний ритм життя, відновлюється внутрішня стійкість та життєві цінності.

Важливо зазначити, що не всі люди проходять крізь всі ці стадії, і індивідуальні реакції можуть відрізнятися. Крім того, терміни та інтенсивність кожної стадії можуть бути різними для кожної особи. Підходи до подолання кризової ситуації можуть бути різними, в залежності від підтримки, ресурсів та особистих характеристик.

2. Сім'я - це соціально-психологічна система, що складається з індивідів, які спільно проживають та взаємодіють, об'єднані взаємними емоційними зв'язками та відповідальністю. У психології сім'я розглядається як основна соціальна структура, в якій формуються особистість, соціальні навички, цінності та психічне здоров'я індивіда.

Сім'я являє собою складну соціально-психологічну систему, і її характеристики можуть включати різноманітні аспекти [30] :

1. емоційна атмосфера:

– підтримка і тепло. Сім'я може бути місцем емоційної підтримки, де члени сім'ї взаємодіють з теплотою та розумінням;

– конфлікти і стрес. З іншого боку, сімейна атмосфера може включати конфлікти та стресові ситуації, що впливають на емоційний стан членів сім'ї;

2. комунікація:

– відкритість та взаєморозуміння. Здатність вільно обговорювати та розуміти іншого важлива для позитивного розвитку сімейних відносин;

– блокування комунікації. Недостатність комунікації або її блокування може призводити до непорозумінь та конфліктів;

3. ролі:

- структура ролей. Визначення ролей в сім'ї (батько, мати, діти) та їх виконання може впливати на динаміку взаємин;

- рольові конфлікти. Неузгодженість або конфлікти у виконанні ролей можуть призводити до напруженості в сімейному середовищі;

4. виховання:

- стилі виховання. Різні стилі виховання (авторитарний, демократичний, пермісивний) можуть впливати на розвиток особистості дітей;

- спільні цінності. Формування спільних цінностей важливе для стабільності індивідуальних та сімейних цінностей;

5. адаптація до змін:

- гнучкість та реакція на зміни. Сім'я, яка може адаптуватися до змін у своєму складі або життєвих обставинах, зазвичай має кращий психологічний стан;

- кризові моменти. Важливо вміти вирішувати кризові ситуації та взаємодіяти в умовах стресу.

Ці характеристики формують психосоціальний контекст сім'ї, впливаючи на емоційний стан та психічне благополуччя її членів. Важливо враховувати, що сімейні відносини динамічні, і їхні особливості можуть змінюватися з часом.

До психологічних функцій сім'ї відноситься:

1. емоційна підтримка:

- сім'я створює емоційно безпечне середовище, де члени можуть ділитися своїми почуттями та досвідом;

- забезпечення емоційної підтримки допомагає вирішувати стресові ситуації та формує відчуття приналежності;

2. соціалізація та виховання:

- сім'я є першим агентом соціалізації, де діти набувають соціальні навички, цінності та норми поведінки;

– виховання в сім'ї визначає моральні та етичні стандарти, що впливають на формування особистості;

3. матеріальна та фізична підтримка:

– сім'я забезпечує матеріальну підтримку, забезпечуючи основні потреби своїх членів, такі як їжа, житло та медична допомога;

– фізична підтримка включає надання догляду та захисту у випадках хвороб чи труднощів;

4. створення соціальної ідентичності:

– сім'я допомагає в формуванні соціальної та культурної ідентичності своїх членів, передаючи традиції, мову та цінності;

– вона є основним контекстом для встановлення особистісних та соціальних ролей;

5. функція регулювання статусів:

– сім'я визначає соціальні та економічні статуси своїх членів, впливаючи на їхні можливості та обов'язки;

– регулювання статусів в сім'ї може впливати на взаємини та внутрішню динаміку;

6. підготовка до життя в суспільстві:

– сім'я готує своїх членів до життя в суспільстві, надаючи навички самостійності, самореалізації та адаптації;

3. Сімейна криза - стан сімейної системи, що характеризується порушенням гомеостатичних процесів, що призводять до фрустрації звичних способів функціонування сім'ї та неможливості впоратися з новою ситуацією, використовуючи старі моделі поведінки.

У кожній ненормативній сімейній кризі можна назвати такі взаємозалежні компоненти:

1. Кризова подія.

2. Сприйняття та розуміння членами сім'ї того, що відбувається.

3. Відношення членів сім'ї до цієї події та особливості її переживання ними.

4. Зміни у сімейній системі.

5. Можливі індивідуальні та загальносімейні способи виходу з кризи.

Подружня зрада може виконувати ряд функцій, являючи собою:

- спосіб завершення подружніх відносин та констатації факту неспроможності шлюбу;
 - спосіб привернути увагу шлюбного партнера та передачі йому метапослання про незадоволення певних потреб;
 - спосіб зберегти подружні відносини шляхом реалізації потреб, дефіцит задоволення яких у шлюбі відчувається досить гостро;
 - програвання сімейних сценаріїв;
- спосіб компенсувати почуття неповноцінності, підвищити самооцінку.

Наявність тяжкохворої людини є нелегким випробуванням для всієї родини. До категорії «сім'я з тяжкохворою людиною» належать сім'ї, де один із членів страждає на будь-яке серйозне соматичне або нервово-психічне захворювання, алкоголізм, патологічну ревності і т.п. . Хвороба одного з членів сім'ї супроводжується наростанням емоційного напруження у ній і фізичної навантаження в окремих її членів. Усі проблеми, із якими стикається сім'я хворого можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних ставляться збільшені витрати сім'ї, несприятливий вплив ситуації на здоров'я її членів, порушення ритму і розпорядку життя сім'ї.

Жертвою інцесту є дитина або дорослий, стосовно якої скоєно:

- фізичне насильство із сексуальним підтекстом або безпосередньо статевий акт;
- психологічне насильство, що включає моральний тиск із сексуальним підтекстом; розмови на сексуальні теми;
- демонстрація сексуальних дій у присутності об'єкта інцесту.

– Смерть члена сім'ї. Смерть члена сім'ї - одне з найсильніших потрясінь у житті як окремої людини, так і сім'ї загалом. Вплив цієї події на сімейну систему визначається значимістю нею померлого, його функціональної навантаженістю, статусом, ступенем емоційної близькості з родичами. Втрата члена сім'ї (особливо дорослого) може призвести до появи «функціональної порожнечі» у сімейній системі, що призводить до необхідності перерозподілу у ній ролей та функцій.

4. Розлучення - це розірвання шлюбу, тобто. юридичне припинення його за життя подружжя. Розлучення є ненормативний криза сім'ї, головним змістом якого є стан дисгармонічності, обумовлений порушенням гомеостазу сімейної системи, що вимагає реорганізації сім'ї як системи. Розлучення - це результат кризового розвитку відносин подружньої пари.

Основними причинами розлучень є:

1. Особистісні фактори ризику (індивідуально-типологічні особливості подружжя, досвід сімейного життя прабатьківської сім'ї, стан соматичного та нервово-психічного здоров'я, соціально-демографічні характеристики та ін.). Зазвичай чинником ризику вважається виховання майбутнього чоловіка у неповній чи дисгармонійній сім'ї. Причому особливого значення набувають емоційних порушень подружніх і дитячо-батьківських відносин - холодність, дистантність, ворожість. Значна різниця у віці, так само як і дистанція в освітньому та соціальному статусі майбутнього подружжя, також є істотними факторами ризику для сімейного життя.

2. Історія створення сім'ї - умови знайомства, особливості передшлюбного періоду, мотивація шлюбу, первинна сумісність подружжя. Стабільність шлюбу знижується, якщо період знайомства виявляється занадто коротким (менше півроку) і недостатнім для пізнання один одного та встановлення рівноправних відносин, у яких партнери навчаються взаєморозуміння та співробітництва у вирішенні проблем, що виникають. Фактором ризику успішності шлюбу є дошлюбна вагітність нареченої, особливо коли подружжя молоде. У цьому випадку період залицяння

скорочується і молодята виявляються психологічно, економічно та особистісно не готові до майбутнього сімейного життя.

Коли ж розпадається молода сім'я дітей, тобто мова йде про сімейну пару, що тільки що утворилася, факторами ризику виступають неадекватна мотивація шлюбу і короткочасність знайомства, що не дозволяє партнерам співвіднести ціннісну основу укладення шлюбу.

3. Несприятливі умови функціонування сім'ї. Це несприятливі житлові та матеріально-економічні умови, низька ефективність рольової поведінки членів сім'ї, депривація значних потреб членів сім'ї, девіантна поведінка подружжя (алкоголізм, наркоманія), висока конфліктність, сексуальна дисгармонія.

Факторами, що підвищують ступінь готовності сім'ї до розлучень, є урбанізація та зростання мобільності працездатного населення, зміна місця жінки у структурі професійної зайнятості суспільства та подальша індивідуалізація життєвої концепції, в якій цілям автономного особистісного зростання приділяється все більше значення обома статями.

5. Слід розглянути особливості переживання дитиною труднощів, пов'язаних з ненормативними сімейними кризами.

Зрада як ненормативна сімейна криза, тільки з першого погляду не торкається дитини. Діти дуже сприйнятливі до сварок. А зрада без сварок немислима. Сила та глибина реакції на сварку батьків залежить від їхнього віку, від досвіду, отриманого досі в сім'ї, у житті, від їхнього характеру, темпераменту, вихованості, чутливості. Діти молодшого віку бувають так поглинені емоціями страху, страху, страждання, що не в змозі протиставити їм хоча б слабкі бар'єри розуму.

Навіть якщо діти дуже малі, вони все одно відчують конфліктний стан батьківських відносин. Для них гармонія в сімейних відносинах означає те, що вода для риби; вони можуть вільно «плавати», якщо у сім'ї панує роздратована атмосфера. Помічено, що діти дошкільного віку реагують на сварки між батьками дуже усвідомлено і тонко їх відчують. Їх зовні незначний обмін

словами між батьками має значення; батьки розуміють це лише тоді, коли діти просять їх помиритись.

Переживання горя дитиною відбувається не так, як у дорослого. Дитина, яка переживає горе, часто стає більш замкненою, мовчазною, в гострих випадках навіть настає мутизм - повна втрата мови на нервовому ґрунті [30]. Дитина може усвідомлювати зв'язок свого стану з втратою. Вона часто скаржиться, що їй «нудно», але на пропозицію чимось зайнятися відповідає «небажання». Найулюбленишим суспільством стають для нього маленькі діти (що ще не вміють говорити), дуже старі люди, домашні тварини. Їхні переваги в тому, що вони «не чіпляються», але при цьому позбавляють самотності, з ними можна просто посидіти поряд, доторкнутися, доглядати без ризику вторгнення у свій внутрішній світ.

Часто діти в стані горя годинами виконують однакові дії - розставляють рядами іграшки, розкладають по коробках олівці або гудзики. Вони охоче погоджуються на рутинну роботу, наприклад, чистять картоплю. Ще одне улюблене їхнє заняття – натягувати всюди мотузки та нитки, обмотуючи ніжки меблів, пов'язуючи між собою різні предмети. Таким чином, пише автор, вони намагаються хіба що «пов'язати» обірвані нитки свого життя, допомогти внутрішньому процесу наведення ладу та подолання хаосу.

Виходячи поступово зі стадії шоку, дитина може мати справу з новими аспектами горя. Один з яких є гнів. Дорослі теж зазнають гніву після втрати, злившись на лікарів, які не зробили всього необхідного, на самих себе, що не передбачили, не врятували, на долю, на самого пішла – чому не був обережний, чому не лікувався, чому не подумав про нас. Дитині зізнатися собі, що він злиться на батька, що покинув його, дуже страшно. Це особливість дитячої психіки - дитина ще усвідомлює повною мірою кордонів між особистостями і свідомістю різних людей.

Травматичність розлучення батьків зростає ще й у зв'язку з тим, що руйнація сім'ї не є наслідком вибору самої дитини. Вона змушена просто підкоритися батьківському рішення. Розпад сім'ї може представляти їй як

крах її світу і викликати різні протестні, фобічні і депресивні реакції. На гостроту дитячих переживань може впливати кілька факторів:

- характер внутрішньо сімейних взаємин до розлучення та ступінь залучення дитини до вирішення подружніх проблем;
- особливості перебігу процесу розлучення;
- з ким із батьків залишається дитина після розлучення, стосунки з цим батьком;
- характер взаємовідносин колишнього подружжя після розлучення.

Серед найважливіших чинників, які визначають реакцію дітей на розлучення батьків, виділяються наступні:

1. Ворожість, якою супроводжується розлучення. При високому рівні ворожості і гніву, що супроводжують розлучення, дітям важче пристосуватися до ситуації. Конфлікт між батьками є основною причиною зниження почуття власного благополуччя. Коли батьки сваряться, у дітей розвиваються страхи та дратівливість. Вони стають особливо вразливими, коли їх змушують прийняти ту чи іншу сторону. Затяжні судові баталії за батьківські права, скандали при поділі майна, вирішення питань про режим побачень з дитиною батька, що йде з сім'ї, і про матеріальну підтримку ще більше ускладнюють ситуацію як для дорослих, так і для дітей.

2. Кількість змін, які відбулися у життя дитини. Якщо дитина продовжує жити в тому ж будинку, відвідувати ту ж школу і навколо нього залишилися ті ж друзі, до яких вона звикла, то наслідки розлучення переживаються нею легше. І навпаки, якщо повсякденне життя дитини зазнає великих змін і тепер їй доводиться жити то в одному, то в іншому будинку, розлучатися зі старими друзями, переходити в нову школу, її впевненість у собі та відчуття порядку в житті з великим ступенем ймовірності зазнають потрясіння. Чим більше змін зазнає життя дитини, особливо відразу після розлучення, тим важче їй пристосуватися до нових умов.

3. Характер відносин батьків із дітьми. Кохання та підтримка, які виявляють обоє батьків, суттєво допомагають дитині. Деякі дослідники спостерігали, що характер відносин, що продовжуються, між батьком і дитиною набагато важливіше, ніж присутність обох батьків вдома. Насправді іноді розлучення є більш позитивним варіантом для дитини, ніж спільне проживання з обома батьками, які постійно сперечаються і борються один з одним. Типовою поведінковою реакцією дітей молодшого шкільного віку та підлітків на розлучення є непослух, негативізм, бунт, протест, антисоціальна поведінка.

Позитивний розвиток дитини в неповній сім'ї визначається низкою факторів:

- Функціональність батьків. Альтруїстична самопожертва матері - зневага нею своїми інтересами, щастям і благополуччям заради дитини, - як правило, не породжує готовності у відповідь у дитини і не робить її щасливою, оскільки подібна позиція знаходить вираз у спотворенні виховання за типом потурання і провокує спотворення особистісного розвитку дитини, наводить до зростання конфліктів та конфронтації у підлітковому віці, у період автономізації дитини. Для того, щоб дитина була щасливою, батько теж повинен бути щасливим.

– Батьки у неповній сім'ї повинні зберігати позитивні стосунки та можливість співпраці у галузі виховання дитини хоча б на паритетних засадах. Категорично повинні бути виключені будь-які спроби спотворення образу екс-чоловіка, не можна уникати розмов про батька та уникати згадок про нього.

– Необхідно розширювати коло спілкування дитини: Потрібно створити умови для випробування та реалізації його інтересів – у клубах, гуртках, секціях.

– Не можна перетворювати дитину на предмет торгівлі, на засіб маніпулювання чоловіком. Часто батьки намагаються купити кохання дитини (подарунки, блага тощо). Вкрай несприятлива ситуація складається в тому випадку, коли «війна за дитину» триває і після розлучення, приймаючи крайні форми до викрадення.

6. Основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури та такі методики емпіричного аналізу як:

1. Методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою (САН), що дозволяє порівняти самопочуття, активність, настрої дітей із повних та сімей, що пережили розлучення.

Методика САН призначена для рефлексивної оцінки самопочуття, активності та настрою. Опитувальник складається з 30 пар протилежних характеристик, якими випробуваному пропонується оцінити свій стан. Кожна пара є шкалою, на якій випробуваний відзначає ступінь виразності тієї чи іншої характеристики свого стану.

2. Шкала Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

Пропонований тест є надійним та інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивної тривожності як стану) та особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини).

Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги. Реактивна тривожність характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю. Дуже висока реактивна тривожність викликає порушення уваги, іноді – координації. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, емоційними, невротичними зривами та психосоматичними захворюваннями.

Шкала самооцінки Ч.Д. Спілберга та Ю.Л. Ханіна складається з двох частин, що окремо оцінюють реактивну (РТ, висловлювання № 1-20) та особистісну (ОТ, висловлювання № 21-40) тривожність.

3. Методика дослідження самовідносини (МДС). Методика містить 9 шкал.

Шкала 1 - внутрішня чесність (відкритість) включає у собі 11 пунктів із такими аспектами образу «Я», як самовідношення, поведінка, які, будучи

значимими особистості (з погляду моральних норм), важко допускаються до усвідомлення.

Шкала 2 - самовпевненість містить пункти, що задають уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну, надійну людину, якій є за що себе поважати.

Шкала 3 - самокерівництво відбиває уявлення у тому, що основним джерелом активності та результатів, що стосуються як діяльності, і власної особистості суб'єкта, є він сам.

Шкала 4 – дзеркальне «Я» (віддзеркалене самовідношення) включає пункти, пов'язані з очікуваним ставленням до себе з боку інших людей.

Шкала 5 – самоцінність. Високі оцінки за цією шкалою відображають зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості та одночасно додану цінність свого «Я» для інших.

Шкала 6 – самоприйняття. Високий полюс відповідає дружньому ставленню до себе, згоді з самим собою, схваленню своїх планів і бажань, емоційному, безумовному прийняттю себе таким, яким є, хай навіть із деякими недоліками.

Шкала 7 – самоприхильність. Високі значення шкали говорять про ригідність Я-концепції, прихильність, небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе. Дані переживання часто супроводжуються прихильністю до неадекватного Я-образу. В останньому випадку тенденція до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості.

Шкала 8 – внутрішня конфліктність. Високі значення за цією шкалою свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. Постійна незадоволеність та суперечки з собою протікають на тлі неадекватно заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось зробити чи змінити. Надмірне самокопання та рефлексія протікають на загальному негативному емоційному тлі по відношенню до

себе. Причому конфліктна аутокомунікація не приносить полегшення, а навпаки, лише посилює негативні емоції.

Шкала 9 – самозвинувачення. Високі значення говорять про інтрапунітивність, самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи та невдачі, власні недоліки. За психологічним змістом шкала загалом подібна до попередньої шкали.

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Вважають, що ідея використання малюнку сім'ї для діагностики внутрішньосімейних відносин.

Мета застосування тесту: виявлення особливостей внутрішньосімейних відносин. Завдання: на основі виконання зображення оцінити особливості сприйняття та переживань дитиною відносин у сім'ї.

Після виконання завдання треба прагнути одержати максимум інформації вербальним шляхом. Зазвичай ставляться такі питання: 1. Скажи, хто тут намальований? 2. Де вони? 3. Що вони роблять? Хто це вигадав? 4. Їм весело чи нудно? Чому? 5. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому? 6. Хто з них найнещасніший? Чому?

Інтерпретацію малюнка умовно розділимо втричі частини: 1) аналіз структури «Малюнок сім'ї»; 2) інтерпретацію особливостей графічних презентацій членів сім'ї; 3) аналіз процесу малювання.

Достовірність отриманих результатів забезпечувалась використанням у дослідженні такого математичного методу як U-критерій Манна – Уїтні.

7. Порівнявши результати за методикою САН, можна говорити про те, що у дітей із повних сімей показники самопочуття, активності та настрою вищі, ніж у дітей із сімей, які пережили розлучення. Це свідчить про те, що діти з повних сімей емоційно більш адаптовані, ніж діти із сімей, які нещодавно пережили розлучення.

Аналіз отриманих даних говорить, що дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, характеризує підвищений рівень як реактивної, так і

особистісної тривожності. Як знаємо, особистісна тривожність щодо стабільна і пов'язані з ситуацією, оскільки є властивістю особистості.

Реактивна тривожність, навпаки, буває викликана якоюсь конкретною ситуацією. Для дітей із сімей, які пережили розлучення, властива стійка схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги.

Високі та підвищені показники реактивної тривожності характеризують цих дітей підвищеною напругою, занепокоєнням, нервозністю. Можна говорити про те, що діти з повних сімей почуваються впевненіше і захищеніше порівняно з однолітками з сімей, де нещодавно відбулося розлучення.

Порівняльний аналіз отриманих даних показує, що дітей із сімей, що пережили розлучення, характеризує сильна закритість, більш виражена незадоволеність собою та своїми можливостями, зниженою саморегуляцією, розмитим фокусом «Я», відсутність тенденцій пошуку причини вчинків і результатів у собі зниженою самоцінності. Цих дітей характеризує недостатнє самоприйняття, що є важливим симптом внутрішньої дезадаптації.

Особливо слід зазначити наявність у дітей із сімей, які нещодавно пережили розлучення, внутрішню конфліктність, що може свідчити про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. Виражено в них і самозвинувачення, що говорить про готовність поставити собі в провину свої промахи та невдачі, власні недоліки.

Порівнюючи малюнки дітей із повних сімей та сімей, які пережили розлучення, можна зробити такі висновки:

- у сім'ях, що розпалися, діти відчують свою приналежність до сім'ї на 25% вище, ніж їхні однолітки в повних сім'ях;

- у 22 % малюнків відсутня мати, тим самим дитина з сім'ї, що розпалася, виражає своє амбівалентне ставлення до неї, у той час як у повних сім'ях мати присутня у всіх малюнках;

- Діти з сімей, які недавно пережили розлучення, в 20% висловлюють свою потребу в батьківській любові, увазі;

- Порушення внутрішньосімейних контактів спостерігається у 25% дітей з розпалися сімей, трохи нижче цей показник у повних сім'ях - 10%.

За спостереженнями, діти з повних сімей виявилися енергійними та веселими, вони старанно навчаються, вчителі дуже добре відгукуються про успішність та поведінку дітей. Вони уважні, допитливі, мають дуже багато друзів, вони товариські. Діти з сімей, які недавно пережили розлучення, навпаки, скромні, сором'язливі, спокійніші. Вони також є старанними учнями, але вчителі наголошують на проблемах з увагою та самоконтролем. Вони менш товариські, ніж їхні однолітки із повних сімей.

Використання U - критерію Манна - Уїтні показало, що практично за всіма параметрами, що вивчаються, спостерігається значущість відмінностей у рівні досліджуваної ознаки. Так, найбільш достовірні відмінності виявлені за параметрами «Настрій», «Реактивна тривожність», «Особистісна тривожність», «Відкритість», «Дзеркальне Я», «Самообвинувачення» (рівень значущості 0,01). Значні розбіжності за параметрами «Самопочуття», «Активність», «Самоприйняття», «Саморокерівництво», «Самопров'язаність» та «Внутрішня конфліктність» (рівень значущості 0,05).

Не виявлено відмінностей за рівнем вимірюваної ознаки за шкалами «Самовпевність», «Самоцінність».

Таким чином, розлучення як кризова ситуація в сім'ї, значно впливає на особистість дитини. Цей вплив зачіпає багато сторін особистості, в першу чергу, дестабілізує емоційну сферу, порушує уявлення дитини про себе та про її сім'ю, знижує рівень її самопочуття та активності.

Можна визначити наступні рекомендації для психологів, щодо оптимізації впливу родинних криз на формування позитивної особистісної динаміки у дітей:

1. розуміння контексту кризи: фахівці повинні провести глибокий аналіз контексту родинної кризи, враховуючи особистісні риси дитини, сімейну

динаміку та соціокультурні чинники. Розуміння специфічності кризової ситуації є ключовим для подальшої ефективної інтервенції;

2. забезпечення емоційної підтримки. Здійснення емоційної підтримки для дітей в рамках сімейної терапії та індивідуальних консультацій. Створення безпечного простору для вираження емоцій дозволяє дитині ефективно впоратися з кризовою ситуацією.

3. розвиток сприятливого сімейного середовища: залучення сім'ї до спільного розвитку позитивного сімейного середовища. Поширення стратегій позитивного спілкування, спільної діяльності та спільного вирішення проблем сприяє підтримці позитивної динаміки;

4. вдосконалення комунікативних навичок: тренування дітей щодо вдосконалення комунікативних навичок дозволяє їм ефективно виражати свої почуття та думки, сприяє побудові взаєморозуміння в сім'ї та зниженню конфліктів;

5. розвиток резилієнтності: впровадження програм розвитку резилієнтності для дітей, які мають їм допомагати розвивати стратегії подолання стресу та вирішення труднощів, а також збільшують їхню стійкість до впливу кризових ситуацій.

Фахівці у галузі психології мають ключову роль у впливі на позитивний розвиток дітей під час родинних криз. Розуміння унікальних аспектів кризи та ефективного впровадження рекомендацій забезпечить оптимізацію впливу кризових ситуацій на формування позитивної особистісної динаміки у дітей, сприяючи їхньому психологічному добробуту та розвитку.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998. 203 с.
2. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій / МАУП. К., 2001. 95 с.
3. Варга В.С., Маркович А.М. Особливості впливу розлучення на психічний розвиток дитини. Журнал наукових праць Мукачівського державного університету. 2015. №18 (13). С. 96-102.
4. Галян І. М. Психологічні особливості особистості, що перебуває в кризовому стані // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2019 року. м. Суми. С. 43-45
5. Гасюк М. Б. Життєтворчість як спосіб вирішення життєвої кризи особистості. / М. Б. Гасюк. – К., 1994. 195 с.
6. Головка М. Соціально-педагогічні умови виховання дитини у неповній сім'ї. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2010_9/10.pdf
7. Замашкіна О. Соціальні фактори, що обумовлюють кризи сучасної молоді сім'ї та проблеми оптимізації шлюбно-сімейних відносин. 2016. <http://dspace.idgu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/649/%20%20%20%20%20%20%20%201.pdf?sequence=1>
8. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях / В.Л.Зливков, С.О. Лукомська, О.В. Федан. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
9. Кісарчук З. Г., Єрмусевич О. І. Психологічна допомога сім'ї: навч. посіб. Київ. : Главник, 2006. 127 с.
10. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навчальний посібник для вищ.навч.зак. К.: Освіта, 1998. 255 с.
11. Корольчук М.С. Психологія сімейних взаємин. Київ.: Ніка-центр, 2011.296 с.

12. Котунович О. Проблема подолання сімейної кризи у молодого подружжя. 2018.
http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15108/1/25_Kotunovych.pdf
13. Котух О. В. Криза довіри в міжособистісних стосунках. // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2019 року. м. Суми. С. 58-61
14. Кошонько Г. А. Особливості психологічного консультування сім'ї в кризовій ситуації розлучення. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологічні науки. 2017. № 1. С. 112–128.
15. Криворучко П. П. Основи психологічної допомоги : навч. посіб. / П. П. Криворучк.: Нац. акад. оборони України. К., 2009. 215 с.
16. Кризова психологія : навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2010. 401 с.
17. Кульчицька О.І. Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку// Автореф. дис. д-ра психол. наук. К., 1996. 49 с.
18. Кучеренко, Є. В. Розлучення як проблема в психології сім'ї. Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 10. С. 62-64.
19. Любимова О. О. Ключові аспекти психологічної допомоги дитині в умовах розлучення батьків. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2017. Вип. 7. С. 263-270.
20. Магдисюк Л. І. Психологія сімейної кризи: методичні рекомендації до курсу «Психологія сімейної кризи». Луцьк : Вежа-Друк. 2021. 20 с.
21. Максимович О. М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник. Київ: ДЦССМ, 2004. 140 с.
22. Мороз Р. А. Психологія травмуючих ситуацій: навчально-методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2018. 298 с.

23. Михайлова Н. О., Малікова С. О., Мусієнко Н. О. Психологічна допомога сім'ям у кризовій ситуації // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2019 року. м. Суми. С. 303-305

24. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / за ред.С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. – Суми :Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с

25. Овод Ю. В. Практичні рекомендації розлученим людям щодо запобігання та подолання сімейної кризи «повторний шлюб». Габітус. 2021. Вип. 21. С. 262-267.

26. Пасько К. М. Особистісна криза в сучасних умовах трансформації суспільства // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2019 року. м. Суми. С. 85-89

27. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

28. Помиткіна Л.В. Психологічні засоби корекції внутрішньо особистісних дисгармоній старшокласників / Вісник Черкаського університету. Випуск 45. Черкаси. 2003. С.66-70.

29. Попелюшко Р., Возна Ю. Проблема функціонування як інститут виховання й соціалізації дітей в неповних сім'ях. Теорія та практика формування особистості як суб'єкта самотворення і самозбереження: монографія / [за ред. О.М. Гомонюк]. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2021. С. 426-442

30. Психологія молодого сім'ї : монографія / Р. П. Федоренко, М. І. Мушкевич, Т. І. Дучимінська, Л. І. Магдисюк. Вид. 2-ге, доповн. та змін. Луцьк : ВежаДрук, 2020. 392 с.

31. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 575 с.

32. Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на особливості соціалізації дитини / І.М.Руденко // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / ред. С.Д.Максименко]. К.: «ГНОЗІС», 2006. Т. VIII, Вип. 2. С.288 – 293.

33. Руденко І.М. Несвідомі тенденції соціалізації «розлучених» дітей / І.М.Руденко // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / ред. С.Д.Максименко]. К.: «ГНОЗІС», 2007. Т. XI, част.2. С. 242 – 247.

34. Руденко І.М. Психологічна допомога молодшим школярам із реорганізованих родин в умовах шкільної системи / І.М.Руденко // Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південного наукового Центру АПН України. Спецвипуск. Педагогіка і психологія: [зб. наук. праць]. – Одеса: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2008. С. 203 – 207.

35. Руденко І.М. Емоційний стан дітей молодшого шкільного віку у построзлучний період / І.М.Руденко // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія, Вип. 29. Харків: ХНПУ, 2009. С. 167 – 178.

36. Руденко І.М. Розвиток досліджень психології розлучення в умовах глобалізації / І.М.Руденко // Проблеми і перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали II-ї Всеукр. наук. конф. (Тернопіль, 7 листопада 2006 р.) / М-во освіти і науки України, Терноп. НПУ ім. В.Гнатюка. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2006. С. 136 – 137.

37. Руденко І.М. Построзлучна ситуація життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку / І.М.Руденко // Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2007 р.) / М-во освіти і науки

України, Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці: Рута, 2007. С. 388 – 392.

38. Руденко І.М. Психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку, які пережили розлучення батьків / І.М.Руденко // Становлення особистості фахівця: соціально-психологічні проблеми. Коломінські читання: матеріали II-го Міжнар. наук. форуму (19 лютого 2008 р.) / М-во освіти і науки України, МАУП. К.: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2009. С. 335 – 342.

39. Саннікова О.П. Переживання кризи: диференціально-психологічний аналіз//Наука і освіта. 2015. №10. С. 16-22

40. Саннікова О. П. Схильність особистості до психологічного подолання суб'єктивно складних ситуацій / О. П. Саннікова // Наука і освіта. 2014. № 9/СХХVI. С. 42-48.

41. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / В. А. Семиченко, В. С. Заслужнюк. К.: Веселка, 1998. 214 с.

42. Сохань Л. В. Життєві кризи особистості : Л. В. Сохань. К., Психологія життєвих криз особистості, 1998. 360 с

43. Степико В. П. Розлучення як ризик сучасних шлюбно-сімейних відносин. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: збірник наукових праць Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Фенікс, 2014. Вип. 15. С. 73-80.

44. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи / за ред. Т. М. Титаренко. – Київ.: Агропромвидав України, 1998. 223 с.

45. Ткаченко В. Є. Благополуччя подружніх відносин і його психологічні детермінанти: теоретичний аналіз. Наука і освіта, 2010. № 3. С. 113-116.

46. Ткачишина О. Р. Кризові ситуації: адаптаційні ресурси особистості та соціальні стереотипи // Теорія і практика сучасної психології. 2020 . № 1, Т. 3. С. 116-120

47. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ДП Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.

48. Туровська А. О. Розлучення одна з найскладніших соціальних проблем сучасного суспільства. Студентський вісник НУВГП. Рівне: НУВГП, 2015. Вип.1(3). С. 164-166.
49. Фальова О. Є. Взаємозв'язок самоактуалізації та особливостей психоемоційної сфери у жінок при різних станах сімейної кризи Медична психологія. 2015. Т. 10, № 3. С. 38-42.
50. Федоренко Р. П. Психологія молоді сім'ї і сімейна криза: Моногр. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 168 с.
51. Хоржевська І. М., Гречешнюк І. В. Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків. Габітус. 2021. Вип. 30. С. 185-189.
52. Цибулько Л. Г. Криза сім'ї й сімейних стосунків як фактор соціального сирітства. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2012. № 3. С. 69-74.
53. Цимбалюк І. М. Психологічне консультування та корекція. Модульно-рейтинговий курс: Навчальний посібник. Київ: ВД «Професіонал», 2005. 656 с
54. Черезова І. О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ, БДПУ, 2016. 193 с.
55. Adler A. Understanding Human Nature. Martino Fine Books. 2010. 300 p
56. Bandura A. Social Learning Theory Prentice-Hall 1976. 256 p
57. Beck A. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. Plume. 1979. 368 p
58. Blume L. B. Making Connections: toward a Transdisciplinary Family Science. Journal of Family Theory & Review. 2014. Vol. 6, Iss. 1. P. 1–4.
59. Frankl V. Man's Search for Meaning. Rider. 2021. 240 p.
60. Frydenberg E. Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges / E. Frydenberg. – Oxford University Press, 2002. 176 p.
61. Gou L. H. Relationship dissatisfaction as a mediator for the link between attachment insecurity and psychological aggression over the transition to

parenthood. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. 2017. №6 (1).
P. 1–17

62. Lazarus, R. S. *Emotion and Adaptation* / Richard S. Lazarus. - New York: Oxford University Press, 1991

63. Moos R. H. *Life transitions and crises: A conceptual overview* / R.H. Moos, J.A. Schaefer. – In R. H. Moos (Ed.), *Coping with life crises: An integrated approach*. New York: Plenum, 1986. P.28–33.